

19.106.

140

Vasvármegye és Szombathely Város Kultur-
egyesülete és a Vasvármegyei Múzeum

I. ÉVKÖNYVE

— 1925 —

Szerkesztette:
Dr. VÁRADY IMRE
a Kultúregyesület főtitkára.

SZOMBATHELY,
1925.
VASVÁRMEGYE ÉS SZOMBATHELY VÁROS KULTUREGYESÜLETÉNEK
KIADÁSA.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Vasvármegye és Szombathely Város Kultur-
egyesülete és a Vasvármegyei Muzeum

I. ÉVKÖNYVE

— 1925 —

Szerkesztette:
Dr. VÁRADY IMRE
a Kultúregyesület főtitkára.

TARTALOM:

Előszó. — Vasvármegye és Szombathely Város Kultúregyesületének törté-
nete. Írták: dr. Ujváry Ede és dr. Várady Imre. — Tanulmányok: Vasvár-
megye fejlődéstörténeti növényföldrajza és a praenorikumi flórasáv. Írta:
dr. Gáyer Gyula. — A Vasvármegyei Muzeum. Írta: br. Miske Kálmán.

SZOMBATHELY,
1925.
VASVÁRMEGYE ÉS SZOMBATHELY VÁROS KULTUREGYESÜLETÉNEK
KIADÁSA.

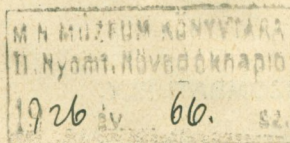

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

19.106/11

ELŐSZÓ.

Minden egyesületnek, melynek célja kulturális munka s mely nem csupán elmúló, de maradandó kulturális értékek létrehozására törekszik, szüksége van egy orgánusra, melyben egyfelől működésének bizonyos időszakairól évi jelentések alakjában beszámol, másfelől a kebelében s működésének területén folyó tudományos munka eredményeinek közlését lehetővé teszi. Ilyen organum — folyóirat vagy évkönyv — közelebb hozza az egyesületet a nagyközönséghez, amellet hovatovább nélkülözhetetlen forrásává válik minden, a területére vonatkozó tudományos kutatásnak. Különös fontossága van egy ilyen organumnak éppen kulturegyesületünk szempontjából, mert meggyőződésünk szerint a helyi kultúra erősítése a magyar jövő megalapozásának egyik legfontosabb tényezője.

Mindamellett, amig egyesületünk előde, a Vas megyei Régészeti Egylet szorgalmasan adta ki évkönyveit, bennünket a Kulturegyesület első nagy fellendülése idején megakadályozott ebben a kiszélesített programmal kapcsolatos gyűjtő és szervező munka, melynek eredménye a Vasvármegyei Múzeum, később a háború és forradalmak okozta pangás. majd egyesületünk új életrekelése (1919) óta a nehéz gazdasági viszonyok. Most sem sikerült volna évkönyvünket megjelentetni, ha segítségünkre nem siet a megértő áldozatkészség.

Vasvármegye törvényhatósága, a Deutsche Dendrologische Gesellschaft, báró Baich Mihály és dr. Maróthy László ny. főispán azok, akiknek áldozatkészsége évkönyvünk megjelenését lehetővé tette s akiknek e helyen is hálánkat és köszönetünket tolmácsoljuk, nem mulaszthatván el dr. Horváth Kálmánnak, vasvármegye alispánjának és gróf Schwerin Frigyesnek, a Deutsche Dendrologische Gesellschaft elnökének köszönetünket személy szerint is kifejezni.

Első évkönyvünknek kettős célja van: egyrészt összefoglaló történeti vázlatát adja a Kulturegyesület negyedszázados múltjának, s kapcsolatban a Vasvármegyei Múzeum történetével ismerteti a múzeum gazdag anyagát és a rendszeres, kimerítő „Múzeumi Kalauz“ elkészültéig tájékoztatóul kíván szolgálni a múzeumlátogató közönségnek, másrészt vármegyénkre vonatkozó tudományos szakdolgozatot közöl, mert egyesületünk nemcsak saját élete krónikáivá kívánja tenni évkönyveit, hanem a helyi vonatkozású tudományos munka nyilvánosságává is.

Évkönyveink tudományos részének programja röviden a következő.

Közzélni fogunk elsősorban Vasvármegye területére vonatkozó tudományos dolgozatokat és örömmel jelenthetjük, hogy már is több évfolyamra terjedő s a tudományos kutatás igen különböző területeiről való (népipari, településtörténeti, régészeti, nyelvészeti, történelmi, művészeti tárgyú) szakdolgozat áll rendelkezésünkre. Minden dolgozathoz német nyelvű kivonatot csatolunk, hogy évkönyveinket a külföldi tudományos körök részére is hozzáférhetővé tegyük. A lehetőség szerint megyei szakférfiaink olyan munkáit is közöljük, melyek tárgya vármegyénken kívül esik, elsősorban mégis azt akarjuk, hogy évkönyvünk a helyi kutatás organuma legyen, mert nagyon is tisztán látjuk, hogy e téren még mennyi a teendő! S mivel meggyőződésünk, hogy a kegyelet ápolása nélkül nincs igazi kultúra, különös súlyt helyezünk a vármegye kiváló férfiaira (Szily János, Chernel István stb.) vonatkozó életrajzi adatok összegyűjtésére is. Kultúregyesületünknek irodalmi téren elvállalt feladatait azonban nem évkönyveinkben, hanem külön, irodalmi almanachok formájában kívánjuk szolgálni.

Első évkönyvünket abban a reményben bocsátjuk útjára, hogy itt vázolt törekvéseink a vasmegyei társadalom minden rétegében megértő visszhangot fognak kelteni és évkönyveink intenzívebbé és közvetlenebbé fogják tenni a vasmegyei kulturális és tudományos életet.

Szombathely, 1925 október hó.

**Vasvármegye és Szombathely Város
Kultúregyesülete.**

Vasvármegye és Szombathely Város Kultur- egyesületének története.

Irta: dr. Ujváry Ede és dr. Várady Imre.

Az alkotmány helyreállítása (1867) után a magyar nép főleg gazdasági és kulturális téren igyekezett az abszolutizmus alatt bekövetkezett elmaradását pótolni s mivel a nemzet még nem volt elég erős arra, hogy a mulasztottakat pótolja, a társadalomra hárult a szellemi haladás előmozdításának nagy munkája. Ez a cél teremtette meg a mult század hetvenes éveiben megalakult egyesületeket s ennek köszönheti létét az 1872. január 7-én megalakult Vasmegyei Régészeti Egylet is, amely a vármegye történelmi emlékeinek összegyűjtésével és megőrzésével elévülhetetlen érdemeket szerzett. Nélküle a római kornak városunkban és vármegyénkben található értékes maradványai bizonyára vagy elpusztultak vagy a külföldre vándoroltak volna. Ezért ehelyütt különös elismeréssel és hálával kell megemlékeznünk Lipp Vilmos premontrei rendi főgimnáziumi tanárról, akinek az egyesület megalakításában és működésének irányításában oroszlánrésze volt.

A Vasmegyei Régészeti Egylet kétségtelenül érdemes munkásságot fejtett ki alapszabályszerű céljainak megvalósítása érdekében és különösen Évkönyvei útján nagy mértékben hozzájárult a történeti és művészettörténeti emlékek megbecsülése és megőrzése iránti érzék fejlesztéséhez, de mivel működése kizárólag a mult hagyományainak s emlékeinek összegyűjtésében és muzeális elrendezésében meg kezelésében merült ki, a kilencvenes évek fokozottabb kulturális igényeit már nem elégithette ki. Különösen egy nagyobb közkönyvtár hiányát érezte a társadalom s midőn a Dunántuli Közművelődési Egyesület kezdeményezésére az összes vidéki közgyűjteményeket magában foglaló Országos Muzeum és Könyvtárbizottság 1894. évi április 14-én megalakult s a törvényhatóságokat muzeumok könyv- és képtárak alapítására hívta fel, Vasvármegye és Szombathely város közönségének vezető egyéneinél is felmerült a Régészeti Egylet által kifejtett muzeális működés kibővítésének gondolata. S mivel azok a keretek, amelyeket a Vasmegyei Régészeti Egylet alapszabályai megszabtak, szűkeknek bizonyultak, egy új egyesületnek, a Vasvármegyei Kultur-Egyesületnek megalakítását határozták el.

Az eszme megvalósításához az első határozott és erőteljes lépést Ehen Gyula Szombathely városnak minden szép és jó iránt kiválóan

fogékony és agilis polgármestere tette, aki az 1899. július 25-i rendkívüli városi közgyűlésen bejelenti, hogy a város lakossága körében üdvös mozgalom indult meg egy vasvármegyei kulturegylet alakítása érdekében, amely egylet a magyar nemzeti művelődés terjesztése céljából a kormány kilátásba helyezett támogatása mellett összegyűjtené a vármegyei kultúrára vonatkozó adatokat s így kedvező alkalmat óhajtana nyújtani a vármegye népességének az önművelés mennél hathatósabb előmozdítására. Célja egy kulturpalotát felállítani, amely magában foglalná a vármegye területére vonatkozó régiségeket, felölelné a megyének gazdag ethnografiáját, a szépérzék és művészi ízlés ápolására helyi vonatkozású festményekből képtárt szerezne és megvetné alapját egy megyei közkönyvtárnak, amely középponti igazgatás és felügyelet mellett a vármegye minden kis falujára kiterjesztené üdvös és művelő hatását.

A képviselőtestület a polgármester bejelentését örömmel vette és javaslatára elhatározta, hogy teljes odaadással pártolja és magáévá teszi a Vasvármegyei Kultur-Egyesület eszméjét. Kíváncsnak tartja, hogy Szombathelyen, a vármegye székhelyén egy kulturpalota építtessék és e célból felajánlja a Széll Kálmán u. déli oldalán elterülő városi közkert (Deák-liget) déli részét. Megbizz a polgármestert, hogy ezen szép és üdvös eszme megvalósítása céljából Vasvármegye közönségének a kormánynak, a Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének valamint a Dunántúli Közművelődési Egyesületnek támogatását megfelelő formában megszerezni igyekezzék.

Szombathely város képviselőtestületének egyhangú és lelkes állásfoglalása, amelyhez ugyanazon évi augusztus hó 7-én tartott közgyűlésen a vármegye törvényhatósági bizottsága is hozzájárult és a további intézkedések megtételével az alispánt bizta meg, a Kultur-Egyesület alapítására irányuló törekvéseknek súlyt és tekintélyt kölcsönzött s nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az alapítóknak, akik között a vármegyei közelet azon korbéli összes vezetőférfiait, mint: gróf Batthyány Lajos nagybirtokost, dr. Edelmann Sebő főimn. igazgatót, Éhen Gyula polgármestert, gróf Erdődy Gyula b. t. t. országgyűlési képviselőt, dr. Ernuszt József földbirtokost, Halász Ferenc kir. tanfelügyelőt, Jánossy Gábor árvaszéki jegyzőt, Kaffehr Béla lapszerkesztőt, Kárpáti Kelemen főimn. tanárt, dr. Maróthy László nagybirtokost, Nagy Jenő vármegyei főügyészt, Reiszig Ede főispánt, dr. Szabó László ügyvédet, gróf Széchenyi Jenő nagybirtokost, dr. Varga Gábor ügyvédet megtaláljuk, az augusztus 22-én Károlyi Antal alispán elnöklete alatt megtartott értekezletéből kibocsátott felhívását a társadalom megértéssel és rokonszenvvel fogadta, úgy, hogy azonnal számosan jelentkeztek az egyesület tagjaul.

A vidéki közgyűjtemények felügyeletével és ellenőrzésével megbízott

Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége is örömmel vett tudomást a vármegye értelmisége részéről megindított nagyszabású mozgalomról és a maga részéről készséggel felajánlotta közreműködését abban az irányban, hogy a megalakuló egyesület által létesítendő Muzeumot és Könyvtárt az állam is megfelelő támogatásban részesítse.

Ilyen kedvező előzmények után tartotta meg a Vasvármegyei Kultur-Egyesület 1899. október 29-én Károlyi Antal alispán elnöklete alatt alakuló gyűlését a vármegyeháza nagytermében, amely alkalommal az elnök örömmel jelentette, hogy az egyesületbe ötszáz tag iratkozott.

Az alakuló gyűlés az alapszabályok megállapítása után az első tisztikart is megválasztotta, amelynek tagjai a következők voltak: elnök: Batthyány Lajos gróf nagybirtokos és országgyűlési képviselő, az alelnökök hivatalból Vasvármegye alispánja és Szombathely város polgármestere, titkár és muzeumi igazgató Kárpáti Kelemen főgimnáziumi tanár, könyvtárigazgató Jánossy Gábor vármegyei árvaszéki jegyző, ügyész Rohrer Ödön dr. ügyvéd, pénztáros Grimm Károly dr. ügyvéd, könyvtáros Horváth János elemi iskolai igazgató, a volt városi könyvtár kezelője.

Az alakuló gyűlés Széll Kálmán, b. t. t. Wlassics Gyula m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter, Reiszig Ede főispán, Fraknoi Vilmos püspök, a Muzeumok és Könyvtárak Orsz. főfelügyelője, Hampel József és Fejérpataky László nemzeti muzeumi osztályigazgatók személyében egyttal az első tiszteleti tagokat is megválasztotta.

A Kultur-Egyesület megalakulása csakhamar maga után vont a Vasmegyei Régészeti Egylet feloszlását, illetőleg a Kultur-Egyesületbe való beolvadását, amit az egylet 1900. február 11-én tartott rendkívüli közgyűlésén ki is mondott; egyben elhatározta, hogy vagyontát a Kultur-Egyesületnek adja át. Ugyancsak beolvadt az új egyesületbe a városi közkönyvtár is, amelyet az április 20-i városi közgyűlés adott át az egyesületnek. Ezenkívül a város még évi 400 kor. segítséget is megszavazott az egyesület részére.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter is elismerte a Kultur-Egyesület munkájának fontosságát és megalakulása után azonnal felvette az állami támogatásban részesülő intézetek közé. Az 1900. június 27-i közgyűlésen a titkár már örömmel jelenti, hogy a Kultuszminiszter a muzeum és a könyvtár fejlesztésére 1800 kor. állami segítséget utalt ki.

Ugyanez a közgyűlés Szalay Imre nemzeti muzeumi igazgatót és Thaly Kálmán történetirót tiszteleti taggá választotta.

Az egyesület vezetősége a megalakulás után csakhamar legfontosabb céljának, a muzeum megépítésének megvalósításához fogott. E célból László Sándor és Szabovics Ottó mérnökökkel terveket készítettett, a kormánytól pedig nyolc évi részletben folyósítandó 80.000 kor. segítséget eszközölt ki. A város egyelőre a Deák liget átengedésével, Wál-

der Alajos szombathelyi építész és neje pedig egy millió téglával járultak az építéshez. Mivel azonban a rendelkezésre álló összeg kevésnek bizonyult, a kormány az állami segítséget 12.000 koronával felemelte, a város 20.000 kor. a vármegye pedig 15.000 k.-t. szavazott meg a muzeumra.

A Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége a bemutatott terveket nem fogadta el, hanem Czigler Győző műegyetemi tanárt bízta meg azok elkészítésével s az igazgatóválasztmány 1905. szeptember 24-én ezen tervek szerint adta ki az építést Kopfensteiner Gyula építőmesternek, aki még azon év őszén hozzáfogott az építéshez.

A székház hiánya lehetetlenné tette, hogy a Kultur-Egyesület az alapszabályaiban kitűzött célokat megvalósítsa, ismeretterjesztő, tudományos és művészeti előadásokról mindaddig nem lehetett szó, amíg a Kulturpalota fel nem épült. Ezenkívül az akkor fennállott egyesületek, jelesen: a Berzsényi kör, majd később a Faludi Ferencz irodalmi társaság, a Vas megyei Katholikus Kör, a Szombathelyi Nemzeti Szövetség és a Szombathelyi Zeneegyesület által rendezett felolvasások, előadások és hangversenyek feleslegessé is tették a Kultur-Egyesület ilyen irányu működését. Ennek következtében az egyesület működése a muzeum megépítéséig csak a gyűjtemények gyarapítására és megőrzésére terjedt ki. Kivételt csupán a könyvtár képezett, amelyet ideiglenesen Tóth Lajos szíjártó, Kossuth L. uccai házában elhelyezve a megalakulás után mindjárt a közönség rendelkezésére bocsátott. A régiségtár továbbra is a püspöki palotában maradt, a néprajzi gyűjtemények pedig a premontrei rend házának padlásán vártak a muzeumban való elhelyezésre.

Miután az egyesületnek sikerült az építés elé gördülő anyagi nehézségeket elhárítani, a muzeum 1908. évben elkészült és felavatása október 11-én fényes ünnepség keretében ment végbe.

A felavatáson a Muzeumok és Könyvtárak Országos Szövetsége is részt vett, amely ez évi vidéki közgyűlését Szombathelyen tartotta. Jelen voltak: az összes miniszteriumok képviselői, a Nemzeti-, a Szépművészeti- és az Iparművészeti Muzeumok, a Magyar Tudományos Akadémia, az egyetemek, az országos levéltár igazgatói, a Műemlékek Országos Bizottságának kiküldöttje, a Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének és Tanácsának tagjai és Wlassics Gyula b. t. t. elnökkel az élén a Szövetség kötelékébe tartozó vidéki közművelődési egyesületek, muzeumok és egyéb közgyűjtemények képviselői, számszerint körülbelül százan.

Az október 10-én este érkező vendégeket a vármegye határán a törvényhatóság küldöttsége, a pályaudvaron a városi képviselőtestület fogadta s a fényesen kivilágított utcákon lámpionos tanulók és sok ezernyi tömeg sorfala között 45 fogaton kísérte szállásaikra. Utána este a

Vasmegyei Kaszinó nagytermében közös vacsora volt, amelyet Bezerédj István főispán adott a vendégek tiszteletére, másnap reggel a székes-egyházban mise, amelyet István Vilmos megyés püspök olvasott, utána a vármegyeháza nagytermében szövetségi közgyűlés, majd 12 órakor a muzeum felavató ünnepe óriási közönség jelenlétében s végül a város által adott diszebed a Sabaria vendéglő emeleti termében.

Az ünnepségek lezajlása után az egyesület közgyűlése megállapította az ügyviteli szabályokat és a közönség részére megnyitotta a muzeumot. Egyben kiegészítette és újjáalakította a tisztkart Kárpáti Kelemen a titkári állásról lemondott s csak a muzeum igazgatói állását tartotta meg. Helyébe Ujváry Edét választották meg az egyesület titkárává, aki egyuttal a könyvtárőri tisztséget is megtartotta. A régiségtár őre Miske Kálmán báró, a néprajzié Kárpáti Kelemen, a képtáré Végh Gyula és a természetrajzi osztályé Chernel István lett. Kárpáti, Miske, Chernel és Végh országos hírnévnek örvendtek s az egyesület jogos büszkeséggel tekinthetett muzeumának tisztkarára, amelynek tagjait nemcsak szaktudás, hanem hivatásuk iránti rajongó szeretet is jellemzett. Különös elismeréssel kell itt megemlékeznünk Miske Kálmán báróról és Chernel Istvánról, akik nemcsak a rendezés nehéz munkáját végezték, hanem rendkívül értékes magángyűjteményeik átengedésével gazdagították muzeumunkat.

A muzeum építése körül kifejtett fáradhatatlan tevékenységet Kárpáti Kelemen igazgató személyében a király is megjutalmazta, aki a Ferenc József rend lovagkeresztjét adományozta neki, amelyet 1909. április 25-én ünnepi közgyűlés keretében tűzött fel Burányi Gergely csornai prépost a kitüntetett mellére.

A vezetőség azonban látta azt, hogy a muzeum egymagában még nem képes az összes kulturális feladatok megvalósítását biztosítani, mert hiányzik belőle egy előadások tartására szolgáló nagyobb terem. Ezért, amidőn az országgyűlés 1907-ben Ferenc József királlyá koronázásának negyvenedik évfordulója alkalmából vidéki közművelődési házak építésére félmillió koronát szavazott meg, Ujváry Ede könyvtárőr javaslatára elhatározta, hogy a muzeumnak közművelődési házzá való kibővítésére a kormánytól állami segítséget kér.

Az erre irányuló kérvényt Batthyány Lajos gróf elnök egy negyven tagú küldöttség élén az országházban 1908. március 11-én adta át Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszternek, aki 1909. február 22-én kelt leiratában arról értesíti az egyesületet, hogy kérelmének helyt ad és a muzeumnak közművelődési házzá való kibővítéséhez 60.000 kor. segítséget engedélyez.

Az egyesület a miniszter leiratát nagy örömmel fogadta s azonnal megbizta földinket, Wälder Gyula műépítésszt az átalakítás terveinek el-

készítésével, aki már március 15-én be is mutatta azokat a választmánynak.

Ezek után az építés hamarosan kezdetét vette. Az építő bizottság 1909. július 27-én László Sándor építésszt bízta meg az építési munkálatokkal, aki pár nap múlva már megkezdte az alapok lerakásához szükséges földmunkát.

Az építés sok anyagi nehézség leküzdése után a következő év őszén befejezést nyert. Mivel az Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter által kiutalt 60.000 kor. állami segítség elégtelennek bizonyult, utódja Zichy János gróf azt 25.000 koronával felemelte. De még így is mintegy 20 000 kor. adósság maradt, amelyet az egyesület a későbbi években törlesztett.

Az ujonan épült kulturházat 1910. november 20-án ünnepi előadás keretében avatta fel az egyesület, amelyen a kormányt Békássy István főispán, a Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségét Radisits Jenő felügyelő, az Országos Iparművészeti Muzeum igazgatója képviselte. A megnyitó beszédet vármegyénk nagynevű szülöttje, Rákosi Jenő mondta a termet zsufolásig megtöltő és előkelő közönség jelenlétében.

A muzeumnak közművelődési házzá való kibővítése folytán az egyesület székháza jelentőségben óriási mérvben emelkedett, mert nemcsak városunk régen érzett hiányát, t. i. egy előadó és hangversenyerem hiányát szüntette meg, hanem megteremtette a kultúra minden ágában való munkálkodás lehetőségét azzal, hogy a muzeumot tudományos, irodalmi és művészeti előadások és tanfolyamok tartására alkalmas kisebb helyiségekkel is gazdagította és lehetővé tette azt, hogy az egyesület alapszabályszerű céljai keretében rendezett előadásait és hangversenyeit a saját székházának termeiben tarthassa.

De nemcsak maga a Kultur-Egyesület használta ezeket a termeket, hanem a hatóságok, intézetek és egyesületek is állandóan igénybe vették és veszik ma is, úgy, hogy joggal elmondhatjuk, miszerint a Kulturház Vasvármegye és Szombathely városára nézve csakugyan közszükségletet képez.

Egyesületünk országos, sőt nemzetközi hírnévre tett szert az 1912. szeptember 22-től október 6-ig tartó vasvármegyei műtörténeti kiállítás rendezésével, amelynek eszméjével már 1904-ben foglalkozott az egyesület, azonban a közbejött politikai események a kivitelt akkor megakadályozták. Most azonban a vármegye legelőkelőbb mágnásai álltak a mozgalom élére és készséggel ajánlották fel műkincseiket a kiállításra, amely ennél fogva a legteljesebb mértékben megfelelt a szakemberek várákozásának s látogatói között ott találjuk a bécsi, berlini, müncheni stb. külföldi országos muzeumok igazgatóit is. Különös érdekességet és jelentőséget kölcsönzött a kiállításnak az, hogy számos kiváló műkincset, mint pl. a Batthyány Iván gróf tulajdonában levő Bauern-Bruegels fland-

riai festő sokáig elveszettnek hitt képét: a „Szent János szónoklatát” itt fedezték fel. A kiállítás nagy erkölcsi sikerén felbuzdulva az egyesület elhatározta, hogy a vármegyében levő összes műkincseket összeírattja és a jegyzéket a kiválóbb művészeti tárgyak fényképével együtt könyvalakban kiadja. A közbejött világháború azonban ennek a szép tervnek a kivitelét megakadályozta, ami annál sajnálatosabb, mert Nyugatmagyarország elcsatolása folytán a Vasvármegyéhez tartozott várak (Léka, Borostyánkő, Városszalónak, Németujvár) és nemesi meg főnemesi kastélyok műkincseinek felkutatásának és katalogizálásának lehetősége ránk nézve megszűnt.

A világháború más téren is meggátolta az egyesületet a működésben. A kulturház helyiségeit iskolák céljaira foglalták le, a gyűjteménytárakat pedig be kellett zárni.

A kommunizmus kitörése után a vármegyei direktórium a Kultur-Egyesület működését beszüntette és a kulturház vezetését a muzeum szolgájára, Tóth József-re bízta, aki azt a főúri kastélyokból elrequirált műkincsekkel töltötte meg.

A proletárdiktatura megszűnése után a Kultur-Egyesület újból átvette a kulturházat és azonnal hozzálátott az egyesület átszervezéséhez.

A kommün bukása után 1919. szeptember 10-én tartotta az esztendőkönn át tétlenségre kárhozottatott egyesület első választmányi ülését, amelyen dr. Ujváry Ede polgármesterhelyettes, az akkori titkár, a közelmulttról tett jelentése kapcsán beszámolt arról, hogy az egyesület kebelében és azon kívül is mozgalom indult meg olyan irányban, hogy a Kultúregyesület működése szélesebb alapokra helyezve intenzívebbé tétesék. E végből az alapszabályok megfelelő módosításával négy szakosztály (a közművelődési, szépirodalmi, képzőművészeti és zenei) felállítását javasolta. A választmányi ülés örömmel vette tudomásul a város vezető értelmiségének spontánul megnyilatkozott készségét a Kultúregyesület munkájának ujrafelvételére, a javaslatot a magáévé tette és szeptember hó 29-re tüzte ki a tisztújító közgyűlést, mely közel ezer főnyi, a város társadalmának minden rétegét képviselő közönség részvételével megállapította az egyesület új szervezetét és megejtette a tisztújítást. Elnökké egyhangu lelkesedéssel Kapi Béla evang. püspököt választotta meg a közgyűlés, alelnök dr. Ujváry Ede, főtítkár és a muzeum helyettes igazgatója Bakos István reáliskolai, főjegyző Sárközy Sándor reáliskolai, pénztáros Pauer Arnold premontrei gimnáziumi tanár, ügyész dr. Rohrer Ödön ügyvéd lett. A közművelődési szakosztály elnökjelöltje nem fogadhatván el a választást, e tisztség betöltetlen maradt s munkakörét az egyesületi elnök látta el, a szakosztály titkárává dr. Várady Imre reáliskolai, jegyzőjévé Peermayer János polgári iskolai tanárt választották meg. A szépirodalmi szakosztály elnöke Kincs István kö-

szegi apátplébános, titkára Finta Sándor tanító, a képzőművészeti szakosztály elnöke Vass Béla gimnáziumi, titkára Fábrián Gyula reáliskolai tanár, jegyzője Pogány Aladár tanító, a zenei szakosztály elnöke Katona József bankigazgató, titkára Lomoschitz Károly polgári iskolai tanár lett. A muzeum egyes tárainak (könyvtár, régiségtár, néprajztár és képtár) élére dr. Erdélyi Irén, dr. Horváth Róbert, Vadász Norbert premontrei gimnáziumi és Fábrián Gyula reáliskolai tanárok kerültek, míg a természetrajzi tár tudós alapítójának, a Kőszegen lakó Chernel Istvánnak helyettesítésére segédörül Fehér Gyula polgári iskolai tanárt választotta meg a közgyűlés.

Kapi Béla elnök székfoglaló beszédében az örök erkölcsi értékek és a kultura eszményi felfogásán alapuló emelkedett célkitűzéssel körvonalazta az egyesület nagyszabású munkaprogramját, mely — mindenkor szem előtt tartva a *társadalmi ellentétek kiegyenlítése* és a *felekezeti béke megőrzése* tekintetében maroknyi magyarságunk minden tagjára háruló nagy kötelességet — hivatva lesz megvalósítani az egyesületi székház falába helyezett emlékkő feliratát, őszintén és áldozatkész munkával óhajtván szolgálni mindenkor „a tudomány és nemzeti közművelődés céljait, a mult idők iránt tartozó kegyelet ápolását, Vasvármegye mai életének megörökítését, a sziveknek és lelkeknek általános és magyar nemzeti érdekű nemesbítését.“ A megnyitó szózat szellemében már a közgyűlést követő héten megindult a szervezés és a kivitel munkája, melyben hat éven át zavartalan egyetértéssel állott az egyesület tisztviselőgárdája — mindenkor képességei legjavát adva — lankadatlan lelkesedésű és példaadó munkakedvű elnöke mögött.

Október hó végére a szakosztályok befejezték általános munkatervük kidolgozását. E szerint a *közművelődési szakosztály* céljául a nemzeti műveltség tartalmának gazdagítását, az életirány és életnézet nemességének emelését tekinti és e cél megvalósítására a) az általános műveltség s a művészi izlés fejlesztése érdekében és a társadalmi élet élénkítésére kulturestélyeket rendez, b) ismeretterjesztő előadásokat tart, c) hazafias ünnepségek rendezésével erősíti a nemzeti öntudatot oly módon, hogy az ne a mások iránti gyűlöletben, hanem a nemzeti és világtörténelmi hivatásunkkal kapcsolatos kötelességeink teljesítésében nyerje igazi tartalmát, d) a vármegye járasszékhelyein propaganda-estéket rendez, hogy az ottani közönséggel kapcsolatot teremtve céljait a vidéken is megvalósíthassa, e) olcsó idegen nyelvi tanfolyamokat tart fenn, f) a munkásság továbbképzéséről gondoskodik. g) feltárja és leltározza a vármegye levéltárainak anyagát. A *szépirodalmi szakosztály* egyrészt a vas megyei írók egyesülése, tehetségek támogatója kíván lenni, számukra nyilvánosságot igyekszik teremteni, másrészt a vármegye irodalmi nagyjainak emlékét ápolja, a megye területén található irodalomtörténelmi em-

lékeket, adatokat, szájhagyományokat stb. gyűjti össze, a modern irodalmi élet zűrzavarában pedig jótékony irányítással óhajt szolgálni. Végül egybegyűjti tagjainak irodalmi műveit, irodalomtörténeti tárgyú és szép-irodalmi pályázatokat tűz ki és hogy a fővárosi irodalmi vezetés kizárólagosságát a vidék elevenebb irodalmi életével némileg ellensúlyozza s egy egészséges decentralizációt hozzon létre, tervbe veszi egy tudományos, irodalmi és művészeti folyóirat kiadását. A *zenei szakosztály* egy filharmonikus zenekar és egy vegyes énekkar szervezésével intenzív zenei életet kíván teremteni, a zeneművészet népszerűsítésére és a zenei ízlés fejlesztésére az e téren kevésbé képzett közönség számára ingyenes hangversenyeket rendez, a magasabb zenei igények kielégítéséről pedig részben szimfonikus zenekarával, részben nagyevű művészek hangversenyeinek rendezésével gondoskodik. A *képző- és iparművészeti szakosztály* végül két irányú működést fejt ki: a) tagjainak továbbképzését óhajtja megkönnyíteni és műveik megismertetésére valamint a közönség műizlésének fejlesztésére időnként képzőművészeti kiállításokat rendez, b) szép-és iparművészeti tanfolyamokat tart fenn.

Az ekként újjászervezett egyesület 1919. november 15-én rendezett első kultürestélyén mutatkozott be hangversenytermét zsúfolásig megtöltő lelkes közönség előtt, melynek soraiból az estélyt követő néhány héten belül több száz új tag iratkozott az egyesületbe. Ezen az estélyen szerepelt először a zenei szakosztály által alig egy hónap alatt toborzott ötven tagú vegyes énekkar, mely Lomoschitz Károly avatott vezetésével alatt hamarosan hatvanöt főnyire szaporodva majd három esztendőn át működött és ez idő alatt tizenkét ünnepi rendezésen és hangversenyen lépett föl mindenkor művészi színvonalu és nagysikerű énekszámokkal. A december 13.-i második kultürestén huszonkét közreműködővel már együtt volt az egyesület zenekarának magva is. Második szereplésekor harminckét s következő hangversenyén már negyvenégy tagot számolt az ugyancsak Lomoschitz Károly által vezényelt kar, melyet megfelelő számú fuvóssal rendszerint a katonazenekar egészített ki. Bár az egyesület mindent elkövetett fuvósok nevelésére, Katona József, a zenei szakosztály elnökének gyűjtéséből hangszereket szerzett be és az erre vállalkozóknak nagy anyagi áldozattal ingyenes oktatást biztosított, zenekarát mind ez ideig nem tudta teljessé tenni.

A zenei szakosztály szép lendülettel megindult működésével párhuzamosan folyt a többi szakosztályok munkája. A közművelődési osztály még ugyane naptári évben nyolc időszerű társadalomtudományi és etikai tárgyú szabadliceális előadást tartott, az egyesület képzőművész tagjai pedig december 14-én megnyitották első gazdag és nagysikerű képművelődésüket. A kulturpalota nagyterme rövid néhány hónap alatt nemcsak a műélvezetet kereső előkelő közönség rendszeres találkozóhelyévé

lett, hanem a tudomány kérdései iránt érdeklődőknek is mind nagyobb számát gyűjtötte falai közé. A jövő év májusáig további tíz liceális előadással, két kulturestéllyel és egy hazafias ünnepséggel járult hozzá a kulturegyesület a háború és forradalmak okozta fásultság eloszlatásához. A kezdet nehézségeinek leküzdésében jelentős része volt Bakos István főtítkár fáradhatatlan tevékenységének, melyet jegyzőkönyvben örökített meg az 1920. május 19-i választmányi ülés, melytől a főtítkár megrendült egészségi állapotára hivatkozva visszavonulása tudomásul vételét kérte. Helyettesítésére a választmány Sárközy Sándor főjegyzőt kérte föl, aki négy hónapon át látta el a főtítkár sok fáradságot adó munkakörét.

Az egyesület 1919-1920. évi tevékenységét egy nagyszabású ének és zenekari hangversennyel fejezte be május 15. és 16-án, amikor a budapesti operaház négy tagjának közreműködésével Haydn „Teremtés” c. oratoriumát adta elő. A Lomoschitz Károly vezetése alatt fél éven át folytatott próbák során az egyesület ének és zenekara e hatalmas műnek vidéki viszonylatban példátlan színvonalu interpretálójává fejlődött. Az anyagilag is fényesen sikerült rendezésben tisztes része volt a szombathelyi Dalosegyesületnek is, mely ettől fogva állandó testvéri együttműködésben áll a Kulturegyesülettel, a kulturpalota olvasótermében tartja próbáit és üléseit és ennek fejében a Kulturegyesület rendezéseit mindenkor készségesen támogatja énekkari programmszámokkal.

Tüzetes előkészítés után ugyancsak 1920. május 16-án nyílt meg az egyesület képző- és iparművészeti iskolája, mely Vass Béla, a képzőművészeti szakosztály elnökének vezetése alatt négy féléven át alakrajzot, csendéletfestést, látszattani gyakorlatokkal kapcsolatban tájképfestést, fényképezést és az iparművészet különböző fajait tanítva szép eredménnyel működött s több ízben kiérdevelte a budapesti iparművészeti főiskola és a kultuszminisztérium szakértőinek elismerését, minek következtében e felsőbb hatóságok és a Kulturegyesület között tárgyalások indultak meg az irányban, hogy az iskola megfelelő tantervi kiegészítésekkel az iparművészeti főiskola hivatalos előkészítő tanfolyamává szerveztessék át. Sajnos, e szép terv anyagi nehézségek és kellő számú iskolahelyiség hiánya miatt meghiusult, bár a szemeszterzáró négy iskolai kiállítás nemcsak az áldozatkész lelkesedéssel dolgozó tanári kar művészi és pedagógiai rátermettségének adta beszédes bizonyítékát, hanem arról is tanúságot tett, hogy kellő számú tehetséges növendék-anyag is akad mindig Szombathelyen, tehát az iskola kétségtelen szükségletet elégített ki. Ám éppen azért, hogy képesítést nem nyújthatott, de növendékeitől pontos iskolalátogatást és szorgalmas munkát követelt, utolsó félévében már csak alig húsz hallgatója volt, akiknek csekély tandíjából a dologi kiadások sem térültek meg, míg az oktatók óradíjai — bármily szerények voltak is — az egyesületet súlyosan terhelték és az 1923. év nehéz viszo-

nyai között anyagi erejét annyira meghaladták volna, hogy az iskola működésének beszüntetését volt kénytelen elhatározni.

Az 1920-21. évi munkát a Kulturegyesület képzőművészeti szakosztályának második képkiállításával kezdte meg, melyen Rubinek Gyula miniszter mondott megnyitó beszédet. Két nappal e kultureseményként üdvözölt kiállítás megnyilta után, 1920. szeptember 20-án kezdték meg működésüket az egyesületnek Lomoschitz Károly vezetése alatt álló idegen nyelvű tanfolyamai. Az első év német, angol, francia és olasz kurzusai olyan látogatottak voltak, hogy a német és angol nyelv tanítása párhuzamos tanfolyamokon folyt és mert a polgári iskola tantermeinek fűtéséről és világításáról a város gondoskodott, a tandíjak pedig fedezték az előadók tiszteletdíját, e tanfolyamok fenntartása anyagi terheket nem rótt az egyesületre. Így volt ez a második évben is és megint csak az 1922. év őszén általánossá lett gazdasági válság hatása alatt fogyatkozott meg annyira a hallgatók száma, hogy a tanfolyamok életbentartása céltalanná vált.

Jóval hosszabb életű volt és sokszorosán elismert áldásos tevékenységet fejtett ki a Kulturegyesület munkásgimnáziuma, melynek első évfolyama az Országos Szabadoktatási Tanács hivatalos tanterve alapján Chriastélyi Árpád polgári iskolai tanár igazgatása alatt 1920. november 28.-án nyit meg és hat hónapon át heti 12 órában ötven tanulni vágyó munkásnak nyújtott szakszerű oktatást. A Szombathelyen eddig ismeretlen intézmény iránt Chriastélyi Árpád fáradhatatlan agitációja keltette föl a munkásság érdeklődését és a polgári fiú-iskola tanáraiból álló előadói karnak ügyszeretete, a nehéz megélhetési viszonyok között kétszeres tiszteletet érdemlő áldozatos és eredményes fáradozása a munkásság körében csakhamar általános megértésre és elismerésre talált. A munkásgimnázium működéséhez fűződő társadalmi és kulturális érdekek nagy jelentőségét fölismerve Szombathely város is szívesen sietett a Kulturegyesület segítségére és a polgári fiú-iskola tantermeinek átengedésével valamint ingyen fűtés-világítással járult hozzá négy éven át az egyre fejlődő intézmény fenntartásához. És bár az Országos Szabadoktatási Tanács évi rendes, a kultuszminiszterium pedig két ízben rendkívüli segélyeket juttatott a munkásgimnázium céljaira, zavartalan működésének biztosítása a Kulturegyesületnek mégis tekintélyes anyagi áldozatába került, amelynél nagyobbát csak az egyre csökkenő értékű honoráriumért dolgozó tanári kar hozott.

Az egyesületnek ekként mind szerteágazóbb tevékenysége mellett szükségyszerűen háttérbe szorult a muzeumi munka, amelynek elvégzésére legendó munkaerő nem állott rendelkezésre. Ezért már 1920. március havában azzal a kéréssel fordult a Kulturegyesület a Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőse útján a kultuszminiszterhez, hogy

a régiségtár és a könyvtár rendezési munkálatainak elvégzésére két államilag javadalmazott szaktisztviselőt küldjön ki. Miután a Főfelügyelőség az újjáalakult egyesület első évi működéséről a legnagyobb elismeréssel számolt be a miniszteriumnak, javaslatára a Vkm. 82.914/1920. számú rendeletével Dr. Tompa Ferenc nemzeti muzeumi segédőrt összegegyen meg szabott évi mellékjövedelem és szabad lakás biztosítása ellenében kirendelte a Vasmegyei Múzeumhoz. Dr. Tompa Ferenc 1920. szeptemberében foglalta el muzeumi helyettes-igazgatói minőségben állását, majd az egyesület főtákarává választatván e kettős tisztségben szolgált teljes három éven át elismerésre méltó buzgalommal az egyesület érdekeit.

1920. november 12-én Rákosi Jenő 78. születésnapján a Kultúregyesület vármegyénk nagy szülöttét tiszteleti tagjává választotta a zse az óhajttal, hogy az ő egyénisége jelképezze az egyesület működésének irányát és tartalmát, másnap pedig nagyszabású kultúrest keretében ünnepelte a jubiláns író, aki Szász Károly kíséretében jelent meg a város társadalmának színe-java előtt lezajlott estélyen. A következő kultúrest közül különös említést érdemel a december 18-án rendezett Beethoven-estély, melyen az egyesület zenekara — ezuttal Schunfried Adolf katonai karmester vezénylese mellett — ismét pompás hangzonyságát adta készültségének és az április 23.-i Koncz-hangversen amikor városunk e kiváló művész-fia először szerepelt a Kultúregyesület dobogóján.

A liceális előadások ez évi sorozatát a közművelődési és irodalmi szakosztály együttesen készítette elő és aktuális társadalomtudományi problémákat, a renaissance festészetét és a magyar klaszikus költőket tárgyaló — az egyes témakörökön belül szorosan összefüggő — tizenhárom előadást tartott, melyek látogatottsága immár jóval meghaladta az előző évi hasonló rendezéseket.

Második munkaévét az 1921. június 26-án tartott németujvári Faludi-emléknappal zárta be a Kultúregyesület. A németujvári kaszinóval közösen rendezett ünnepséget az előkelő alkalom s a rendezés irredentus jellege országos arányúvá tette. Az egyesület legjobb erőinek fölvonultatásával igyekezett méltó tartalmat és művészi formát adni a Faludról való megemlékezésnek, mely a kormányt képviselő Vasváry József és Bleyer Jakab miniszterek, a Jézustársaság, a Szent Ferenc-rend, a Csornai premontrei rend, az Akadémia, Kisfaludy és Petőfi-társaság, a Szepesi Szövetség, győri Kisfaludy kör, nagykanizsai Zrínyi-irodalomkör, a soproni Frankenburg-kör, Sopron város és vármegye, Vasmegye, Szombathely város, Szentgotthárd, Kőszeg és Rohonc kiküldöttetnek jelenlétében folyt le.

Ez ünnepség alkalmából tűzte ki a szépirodalmi szakosztály eln

pályatételét egy Faludi-émlékódára, melynek Dr. Tóth József prelátus kanonok, a szakosztály új elnöke által adományozott pályadíját Ősz Iván és Finta Sándor között osztotta meg a bíráló bizottság, míg Dr. Giay Frigyes és Tompa Kálmán műveit dicsérettel emelte ki a pályázatok nagy tömegéből.

A következő munkaévben az egyesület működése még intenzívebbé vált és a muzeum rendezési munkálatai is tetemesen előre haladtak. Báró Miske Kálmán muzeumi igazgató vezetése alatt dr. Tompa Ferenc helyettes igazgató mellett különösen Horváth Tibor Antal premontrei tanár áldozott sok időt és fáradságot a régiségtár újjászervezésére, melynek 1921. év őszén ő lett öre. A gazdag numismatikai gyűjtemény és a római régiségek rendezésében a muzeum lelkes tisztviselőit két alkalommal a Nemzeti Muzeum által kiküldött szakemberek, dr. Alföldy András és dr. Oroszlán Zoltán támogatták.

A vidék kulturális megszervezésére a múlt esztendő folyamán kidolgozott tervek megvalósítása is biztató sikerrel indult meg 1921—22. telén. Elsősorban Sárközy Sándor egyesületi főjegyző odaadó tevékenységének volt köszönhető, hogy a vármegye majd minden járási székhelye megmozdult a népművelés ügyének felkarolása érdekében. Sárvárott propaganda-kultúrestélyt rendezett az egyesület s anyagi támogatásával itt hamarosan népfőiskolai tanfolyam nyílt meg, mely öt hónapon át kb. ötven hallgatónak nyújtott szakszerű továbbképzést. Hasonló szervezeti és tartamu tanfolyam működött Kőrmenden is, hol az egyesület ugyancsak több ízben rendezett szépsikerű művészi és irodalmi estélyeket. A sárvári liceumnak időnként előadókát küldött, Vasvárott pedig egy tizenkét estére terjedő előadássorozat rendezését tette lehetővé. Tisztára anyagi erőinek elégtelenségén mulott, hogy az egyesület ez irányu működését a következő években nem folytathatta s így buzdító agitációja és támogatása híján csakhamar ismét lelohadt a népművelés ügye iránt meggyezerte fölkellett érdeklődés.

Csak Szombathelyen folyt tovább eredményesen az ipari munkásság továbbképzése. Ez évben már két évfolyamon száznál több hallgatója volt a munkásgimnáziumnak, mely a következő évben megnyitotta a harmadik osztályát is és ezzel teljessé épült ki.

A magas színvonalu ismeretterjesztő előadások tárgyköre szervesen kapcsolódott az előző évekéhez. A renaissance festészete után a barok és rokoko művészet európai nagyjai és e kor dunántúli műemlékei, a klasszikus íróinkról tartott előadások folytatásaként modern elbeszélő irodalmunk, az előzőkkel összefüggő gazdaság-politikai, világnézeti és etikai problémák képezték az előadások tárgyát. E rendezések iránt egyre növekvő érdeklődés nyilvánult meg úgy, hogy ez év tavaszától kezdve

már rendszeresen több száz főnyi közönség előtt a kulturház nagytermében hangzottak el a liceális előadások.

Teljes erkölcsi és anyagi sikert értek az egyesület kultúrestélyei és hangversenyei is. Az előbbieket közül különösen az 1921. november 19-én rendezett Dante-emlékest emelkedett ki, a hangversenyprogrammok pedig mind nagyobb elismerést szereztek az egyesület szimfonikus zenekarának, melynek irányító és összetartó szelleme kezdettől fogva Katona József volt. Az maradt a zenei szakosztály elnöki tisztéről való lemondása után is, amikor végre állandó karmesterhez jutott a zenekar az önzetlen, fáradságot nem kímélő, finom ízlésű és lelkiismeretes Statzenberg Vencel székesegyházi karnagy személyében.

A dr. Tóth József prelátus kanonok elnöksége alatt álló irodalmi szakosztály ez évben is bőven kivette részét az egyesület munkájából, tagjai sűrűn szerepeltek az előadóasztal mellett és irodalmi értékű szépprózai és versesmunkák tisztes sorával vettek részt a szakosztály pályázatán, melynek jutalomdíjait dr. Glay Frigyes, Fóthy Ernő és Tompa Kálmán versei, Bárdossy Aladár és Szilassy Lajos novellái, Pohárnik Jenő egyfelvonásos irredenta színműve és Szendi János értekezése nyerték el.

Az egyesület nemes törekvéseit és három esztendő munkája eredményeit a kultuszminiszterium az államsegély fölemelésével ismerte el, Szombathely város pedig azzal honorálta, hogy nagyobb összegű állandó támogatást szavazott meg számára, aminek viszonzásául az egyesület 1922. május 7-én tartott közgyűlésén eddigi nevét (Vasvármegye Kultúregyesülete) a *Vasvármegye és Szombathely Város Kultúregyesülete* névvel cserélte föl. Ugyanez a közgyűlés választotta meg a muzeumi teendői folytán titkári működésében korlátozott dr. Tompa Ferenc lemondása után dr. Várady Imre reáliskolai tanárt az egyesület főtitkárává, dr. Horváth Róbert premontrei gimnáziumi tanárt pedig a három évi buzgó tevékenység után más irányu nagy elfoglaltsága miatt ugyancsak lemondott Pauer Arnold helyébe pénztárossá. Az egyesület régi tisztviselőit, akiknek mandátuma az alapszabályok szerint lejárt, a közgyűlés egyhangulag újból megválasztotta s megleghangu jegyzőkönyvi köszönetet szavazott a Kapi Béla elnök emelkedett szellemű és fáradhatatlan energiájú irányítása mellett serényen és önzetlenül dolgozó tisztviselő karnak s a munkásgimnázium, iparművészeti iskola és az idegen nyelvi tanfolyamok tanárainak. Csak a lemondás folytán megüresedett zenei szakosztályi elnökség tisztét s a könyvtár és néprajzi tár őri állását hagyta betöltetlenül a közgyűlés, míg a természetrajzi tár órává az elhunyt nagyérdemű Chernel István utódjául dr. Gáyer Gyula törvényszéki bírót, az országos nevű botanikust, választotta meg. Kapi Béla elnök kegyeletes szavakkal emlékezett meg a muzeum természet-

rajzi táranak tudós alapítójáról s javaslatára a közgyűlés elhatározta, hogy emlékének megörökítésére az egyesület meg fogja festetni arcképét, nevét pedig a muzeum előcsarnokában lévő márványtáblába véseti az egyesület jótevői közé. A határozat kivitelét a mostoha gazdasági viszonyok sajnos mindmáig nem engedték meg, ám Chernel István emléke a festett képnél elevenebbül él abban a nagyarányú kutató és gyűjtő munkában, melyet immár több mint három év óta folytat a természetrajzi tár új őre.

Mennél több irányban haladt előre a muzeum rendezése, régi hiányok pótlása, új anyag gyűjtése, annál tetemesebb költségébe is került természetesen az egyesületnek. E mellett nagyobb arányú tatarozási munkálatok és átalakítások is mind sürgősebbekké váltak. Az állam, vármegye és város támogatása mellett eddig is jótékony adományokra szorult egyesület ezért elhatározta, hogy programjának és a szervezésében rejlő erőknél minél teljesebb érvényesítésére szükséges anyagi eszközöket széleskörű gyűjtő-akcióval kíséri meg előteremteni. A megye tőkéseihez és birtokosaihoz juttatott körlevelei nem is maradtak visszhang nélkül, szép eredménnyel zárult a helybeli tagok, főként tisztviselők közt lefolytatott gyűjtés is s az új pénztáros, aki 1922. tavaszán százezer koronányi adóssággal vette át a pénztárt, ugyanez év szeptemberében már kétszázezer koronát fizethetett le egy Bösendorfer-zongora árából, melynek nagyobb felét (350.000 k-t) Katona József közbenjárására öt szombathelyi takarékpénztár előlegezte az egyesületnek. Körülbelül egy év múlva mind az öt bank elengedte követelését s a zongora az egyesület tulajdonává lett.

Az egyre rosszabbodó gazdasági viszonyok arra késztették az egyesületet, hogy rendezései körül is mind nagyobb gondot fordítson anyagi érdekeire s a kulturális szempontok változatlanul szigorú szemelőttartása mellett a hangverseny és kultürestélyek rentabilitását is föltétlenül biztosítsa. E végből egy propaganda-bizottság szervezése látszott célszerűnek és e bizottság néhai kisvárdai Papp Imre, a Szombathelyi Takarékpénztár vezérigazgatójának elnöklete alatt buzgó és eredményes tevékenységet fejtett ki a közönség megszervezése és ez által a hangversenyek anyagi sikerének biztosítása tekintetében. Az 1922-23. évi koncertrendezések több mint százezer koronányi tiszta jövedelemhez juttatták az egyesületet s emellett tekintélyét és népszerűségét is növelték, aminek jótékony hatása a kevésbé csillogó, de tán mélyrehatóbb fontosságú más rendezések növekvő arányú pártolásában jeletkezett. A Petőfi-centenárium alkalmából tartott kultürestéhez fogható sikere évtizedek óta nem volt Szombathelyen irodalmi rendezésnek s a maga nemében ugyancsak páratlan érdeklődéssel találkoztak a Petőfi élete, művészete és világirodalmi

helyével foglalkozó, fővárosi írók és tudósok által tartott liceális előadások is.

Ostffyasszonyfán emléktábla elhelyezésével ünnepelte meg az egyesület a költő születésének százados évfordulóját. Az ostffyasszonyfai közönséggel együtt s dr. Ostffy Lajos erkölcsi és anyagi támogatásával rendezett ünnepségeken Vasvármegye és Szombathely város is képviseltette magát. Az emléktábla márványlapját Mayer Jakab szombathelyi nagykereskedő adományozta, diszes faragását pedig Hudecz József szombathelyi kőfaragó végezte ingyen. Az egyesület rendelkezésére álló művészi erőkről, irodalmi és zenei teljesítőképességéről városszerte feltűnő tanúságot nyújtott az 1922. december 12.-i kultürestély, melyet a kormányzó ittléte alkalmával alig három napi előkészülettel rendezett az egyesület. Osztatlan elismeréssel találkozott az 1923. februári Gárdonyi emlékdélután és a március 15. matiné előkelő színvonalú műsora is, melyet tisztára a szépirodalmi és zenei szakosztály tagjai láttak el, míg a liceális előadások nagyobb része ez évben is fővárosi írók meghallgatására nyújtott alkalmat. A képzőművészeti szakosztály húsvét hétében rendezett műkiállítás, bár az őt joggal megillető részvétellel nem is találkozott városunk egyelőre gyér számú műpártoló közönsége részéről, az egyesület számára — nagy látogatottsága folytán — mégis kedvező eredménnyel végződött.

A jövő munkaév megnyitó ünnepségének szánta az egyesület Gárdonyi Géza sárvári tartózkodásának emléktáblával való megörökítését, aminek érdekében széleskörű mozgalmat és hírlapi propagandát indított. Sárvár közönsége azonban olyan lelkesedéssel tette magáévá a kegyeletes eszmét, hogy megvalósítására a Kultüregyesület közreműködése fölöslegessé lett s így az országos jellegűvé vált leleplezési ünnepség műsorán csupán a szépirodalmi szakosztály szerepelt néhány előadóval.

Az évzáró közgyűlésen előterjesztett főtákarati jelentés egy mozgalmas és eredményekben gazdag munkaév történetét adva annak a reménynek kifejezésével végződött, hogy a jövő esztendő tán kedvezőbbé alakuló közéleti és gazdasági viszonyai meg fogják engedni az egyesület tevékenységének még intenzívebbé és jelentősebbé fejlődését. Elvárakozás azonban az 1923—24. év folyamán a dolgozó tagok legjobb igyekezete dacára sem valósult meg. A tudományos és művészi munkára elsősorban hivatott egyénekre súlyosodó mostoha gazdasági viszonyok sok esetben fennakasztották az egyesület működését. El kellett maradnia a liceális előadások azon részének, melyekre helybeli előadókat kért föl, mert legtöbbjük számára az elmúlt év sem hozta meg a produktív munkára nélkülözhetetlen felszabadulást zaklatott életük robotja alól s elmaradt — szinte fatális véletlenek találkozása folytán — több fővárosi meghívott előadása s a programba vett hangversenyek némelyike is, úgy

hogy a hangversenyrendezések, bár számszerint és művészi színvonal tekintetében méltó folytatását képezték a múlt évi hasonló tevékenységnek, a város ezirányú szükségleteit nem voltak képesek kielégíteni. Rövid, sikeres szezonkezdet után az egyesület vezetőségén kívül álló okokból két-hónapos kényszerű szünet állott be az 1924. február elején rendezett emlékezetes Schubert-estig, melyen Statzenberg Vencel karnagy buzgóságának és szakértelmének eredményeként a szimfonikus zenekar ismét fényes sikert aratott. A folytatólag rendezett koncertek és kultur-esték közül a centenáris Vas Gereben és Madách-ünnepségek emelkednek ki különösen.

A munkásgimnázium hallgatóinak száma is megfogyott. Az előző év három osztályával szemben most csak a második és harmadik évfolyamon folytatódhatott a tanítás, mert a népművelési törvény szellemében szervezett munkásgimnázium nem alakulhatott át polgári iskolai vizsgákra előkészítő kurzussá, a tanulásra vállalkozó ifjabb munkásság pedig lehetőleg iskolai bizonyítvánnyal tanusított „végzettség” megszerzésére törekszik s azonnal háttal fordított a munkásgimnáziumnak, amikor egy kifejezetten iskolai magánvizsgálatokra előkészítő tanfolyam létesült a városban. Népművelési politikánknek tanulságul szolgáló tény, hogy ez utóbbi tanfolyam, egy évi sikeres működés után, lehetetlenné tette a munkásgimnázium további fönntartását.

Am ha kifelé kevésbbé mutatósan is mult el az 1923—24. esztendő, az egyesület állandóan dolgozott, sok régi hiányt pótol, sok új lehetőséget alapozott meg és az év munkájának ez az előkészítő, az alapépítményeket kiegészítő és tatarozó jellege különös megemlést érdemel. Elhanyagolt, évek óta alaposan ki nem tisztított épületét teljesen rendbe hozta, apróbb, de szükséges s a ház hasznavehetőségét jelentékenyen növelő átalakításokat végeztetett, a réginél jóval nagyobb és tartósabb dobogót szerzett be s ehelyt fel sem számlálható sorozatát eszközölte a régen nélkülözött kisebb befektetéseknek. Anyagi gyarapodását nem kis részben Gyulai Imre fáradhatatlan buzgalmának köszönhette, aki körültekintő és lelkes propagandájával az egyesület barátainak és jótévedőinek számát tetemesen szaporította. A szervező képességeiről alig néhány évi szombathelyi tartózkodása folyamán közismertté vált Gyulai Imrét 1923. augusztusában, mikor dr. Tompa Ferencnek a Nemzeti Múzeumhoz való visszatérése után Horváth Tibor Antal, a régiségtár eddigi őre, lett a múzeum helyettes-igazgatója, a Kulturház gondnokává választotta meg az egyesület. Gyulai Imre nemcsak vállalt ügykörét látta el a leggondosabban, hanem az egyesület anyagi talpraállításáért megindult munkában is mintaszerű önzetlenséggel, eréllyel és kitartással működött közre. Érdemei elismeréséül az egyesület már 1924. januárjában az igazgató-gondnoki címet adományozta néki s lényegesen kiszéle-

sította hatáskörét, ami lehetővé tette erőinek még intenzivebb kifejtését. Az egyesület anyagi érdekeit nála nagyobb sikerrel soha senki nem szolgálta. E sikereket nemcsak három éven át szünetlenül folytatott gyűjtéseivel, összeköttetéseinek és népszerűségének a közügy érdekében való kamatoztatásával érte el, hanem az egyesületi gazdálkodás gyakorlatibb irányokba terelése által is. Sok új bevételi forrás az ő kezdeményezésére nyílt meg az egyesület számára, sok nehéz anyagi probléma megoldása máig sem sikerült volna az ő energiája, állhatatossága s egyéni áldozatoktól sem visszariadó lelkesedése nélkül. Alig kétévi munka árán elérte maga elé tűzött első nagy célját: az egyesület ötszáz darab új székkel vásárolhatott hangversenysterme számára, 1925. őszén pedig megvalósult a második is: több mint hetvenmillió korona értékben kitűnő gyártmányú új hangversenyzongora került a Kulturház dobogójára. Ugyancsak az ő javaslatára határozta el az 1924. júniusi közgyűlés egy gazdasági és műszaki bizottság szervezését, melynek tagjai Biczy Elemér, dr. Gryneusz György, Niessner Aladár, Pécsi Henrik, Rauscher Miksa, Weisz Mór, Weltzl Jenő és Zoltán Elek lettek s az elnöki tanács munkájában való részvételükkel hathatósan támogatták az egyesület törekvéseit.

Ez a közgyűlés mentette föl ideiglenesen a külföldi tanulmányutra induló dr. Várady Imrét főtitkári teendői alól s kérte föl helyettesítésére dr. Krisztin Ernő leánygimnáziumi tanárt, aki majd egy éven át teljes odaadással látta el nehéz tisztét.

Az 1924—25. munkaév nagyarányú kerti ünnepség rendezésével kezdődött, mely gróf Széchenyi Jenő védnöksége alatt s Gyulai Imre fáradozásának eredményeként negyven millió koronányi tiszta bevételhez juttatta az egyesületet. Jó sikerrel zárult a hangversenyszezon is s az előző évek liceális előadásainak ugyancsak méltó folytatását képezték az évemű rendezések. Kulturstéi közül egyet Osokonai emlékének szentelt az egyesület, egyet pedig Rákosi Jenő közreműködésével a Jókai centenárium alkalmából rendezett. Mindkét estély művészi színvonal s erkölcsi siker tekintetében az egyesület legszebb teljesítményei közé tartozott. Az utolsó rendezés, mely a Kultúregyesület itt vázolt történetébe tartozik, az 1925. szeptemberi népünnepély volt. Ez alkalommal bocsátotta ki az egyesület a könyvtár gyarapítására rendezett tárgysorsjáték sorsjegyeit, mely akcióval nagyszabású könyvtár-programjának utolsó pontját, a könyvtár modern anyagának tetemes gyarapítását kívánja megvalósítani. Az egyesületnek megfelelő munkaerő és anyagi eszközök híján egy évtized óta nem állott módjában gazdag könyvtárát kellően hasznosítani. Könyvállománya ugyan állandóan szaporodott s ma közel négyezer kötettel többet számlál, mint utolsó címjegyzékének megjelenésekor, de a gyarapodás nem jelentett egyuttal fejlődést is, mert az új könyve-

ket a régi állományba be nem sorozva volt kénytelen hevertetni az egyesület, amíg dr. Pável Ágoston leánygimnáziumi tanár személyében olyan szakértőt nem talált, aki hajlandó volt a könyvtár gyökeres átrendezésének rengeteg munkáját egymaga vállalni. Majd egy éven át végzett önfeláldozó tevékenység árán a rendezés munkája ma befejezése előtt áll. Dr. Pável Ágoston, aki nem átalit tiz hónapon át leltározó, címmásoló, napszámos és könyvtárszakértő lenni egy személyben, Vasvármegye leggazdagabb könyvgyűjteményét modern szempontok szerint, tudományos lelkiismeretességgel rendezett könyvtárrá tette megint. Elkészítette ezenkívül a könyvtár több mint 200 nyomtatott oldalt megtöltő új katalógusát is, melynek kinyomatása most van folyamatban s meg fogja győzni a közönséget arról, hogy a Kultúregyesület könyvtára nemcsak tiszteletre méltó tudós régiségek gyűjteménye, amelynek ösnyomtatványai, könyvészeti ritkaságai, majdnem hiánytalan magyar történelmi és gazdag régibb magyar folyóirat anyaga csak a kutatót érdekelheti, hanem bármely más helyi kölesönkönyvtárnál sokkal nagyobb bőségben tartalmaz hazai és külföldi remekírókat s modern szépirodalmat is, nem szólván arról, hogy a legkülönbözőbb szaktudományok (jog, bölcsélet, egyháztörténet, természettudományok) művelői és a művészettörténet iránt érdeklődők is nagy hasznát láthatják.

Hat évi zavartalan, megfeszített munka után valóban fejlődése virágjában, mind magasabb célok megvalósulásának küszöbén váratlan veszteség érte a Kultúregyesületet: kiváló elnöke, Kapi Béla ev. püspök 1925. szeptember 30-án lemondott elnöki tisztről. Lemondása súlyos válságot idézett elő az egyesület életében, melynek az eddigi szellemben való továbbfejlődését bizonytalannak látja ma minden tagja, aki a lemondott elnök munkásságának értékét és jelentőségét közelebbről ismerte.

Kapi Béla elnökségének hat esztendeje a Kultúregyesület negyedszázados történetének kimagasló fejezete. A háború és kommunizmus pusztításai után, zilált társadalmi és gazdasági viszonyok között, a fásultság és közöny dermesztő légkörében kezdte meg elnöki működését és az országnak ma elismerten egyik legjobb szervezeti, legelevenebb életű vidéki közművelődési egyesületének éléről távozott. Nemcsak a nemzeti és keresztény kultúra jegyében eszményi szempontoktól meghatározott általános munkaterv, hanem a programnak a szükséggel és lehetőségekkel bölcsen számotvető minden részlete is az ő elmélyedő munkájának eredménye volt. A biztosan meglátott célok felé rendületlen hittel és kitartással haladt mindig s munkatársait az ő hite, lelkesedése és példája tette képessé arra, hogy vezérük nyomát minden áldozatra készen kövessék. Nemcsak a kezdeményezés előkelő feladatát tekintette a magáénak, a kivitel közkatona-munkájából is mindenkor busásan, őszinte hódolatra késztető érzékeny kötelesség érzéssel vette ki részét. Emelkedett célkitűzéseinek, lan-

kadatlan szorgalmának, az egyesület tisztikarával való bensőséges és tiszta harmoniaju együttműködésének, az egyesület érdekeiért mindig készségesen latbavetett egyéni tekintélyének köszönhető, hogy a Kultúregyesület — hamarosan újjáalakulása után — nemcsak visszanyerte a város társadalmára részéről a zavaros idők folyamán feledésbe ment megbecsülést, hanem egyre jelentősebb és hatékonyabb tényezőjévé vált városunk kulturális életének és a társadalom tiszteletét, szeretetét és megértő adozatkésztségét érdemele ki. Elnöki székében a megválasztásakor kitűzött programhoz hiven mindig a társadalmi béke, felekezeti közti jóviszony és egymástmegbecsülés hirdetője és feltékeny őre volt.

Áldásos építő munkájának értékes eredményei, melyek az egyesület nyugodt jövőjének biztos alapjául szolgálhatnak, mindenkorra egybe forrasztják nevét és emlékét a Kultúregyesület történetével.

Bizonyára ő óhajtja legmelegebben, hogy e történet jövőndő krónikásai a Kultúregyesületnek évről évre nagyobb lendületéről s gazdagabb munkaeredményeiről számolhassanak be, mint amilyeneket e vázlat sorolt föl s az alábbi statisztikai adatok világítanak meg.

A Kultúregyesület rendezései.

1919. szeptemberétől 1925. szeptemberéig.

Hazafias ünnepségek száma 13, az irodalmi és zenei műsorú kultúrestélyeké 28, hangversenyeké és opera előadásoké 32, ismeretterjesztő liceális előadásoké 88, képzőművészeti kiállításoké 5, iparművészeti iskolai kiállításoké 3, vidéken rendezett irodalmi emlékünnepeké 2, népünnepélyeké 2, kamarazenedélutánoké 1.

Négy éven át munkásgmináziumot (egy, két, három majd két osztállyal), négy féleven át iparművészeti és három féleven át angol, francia, német és olasz nyelvtanfolyamokat tartott fönn az egyesület.

Három ízben irt ki különböző szépirodalmi és tudományos tárgyú pályázatokat, melyek közül az utolsó elbirálatlan maradt.

Fenti rendezéseken *az egyesület tagjai közül szónoklatokkal szerepelt:* Kapi Béla 12, dr. Krisztin Ernő 1, dr. Ostffy Lajos 1, dr. Náray-Szabó László 1, dr. Tarányi Ferenc 1, dr. Tóth József 5, dr. Ujváry Ede 2, Vadász Norbert 1, dr. Vargha Gábor 1, dr. Vidoss Árpád 1 esetben; *tudományos vagy művészeti és szépirodalmi előadásokkal:* Kapi Béla 8, Csige Károly 2, dr. Erdélyi Irén 1, Fetés István 1, Finta Sándor 8, dr. Giay Frigyes 2, dr. Gotthard István 3, Halász Viktor 1, dr. Kapossy János 1, dr. Kardeván Károly 1, Kincs István 1, dr. Krisztin Ernő 1, dr. Mészáros Hugó 3, dr. Niedermayer Gellért 3, dr. Papp László 1, Peer Leo 1, dr. Ribó Zoltán 1, Sárközy Sándor 2, Simonffy Jenő 2, Steiner Miklós 1, dr. Székely László 1, dr. Tauber

Sándor 2, dr. Tompa Ferenc 3, dr. Tóth József 3, dr. Várady Imre 12, Vargha Lajos 1 és Vollnhofer Ferenc 1 esetben; *önálló hangversenyekkel, zene- és énekszámokkal vagy szavalatokkal*: Balogh Ernő 1, Bán Erzsí 2, Bárdos Alice 3, Botffy Janka 1, Büchner Sári 1, Bozayné Horváth Mária 1, Csikor Elemér 4, dr. Dombay Alajos 3, Egán Mici 1, Fekete Ilus 1, Gratzl Bözsi 1, Göncz Sári 2, Havas Annus 1, Horváth József 1, Jakab Mária 1, Katona József 1, Károlyi Sándorné 2, Kartner Gitta 12, Láng Zsigmond 1, László Miklósné 2, Laub Vilma 11, Lingauer Lonci 1, Nagy Ferenc 2, Pék Károly 2, Radványi László 2, Reményi Ferenc 1, Sinkovics Ilus 1, Statzenberg Vencel 1, Stirling Lajosné 1, Schwenk Rudolfina 2, Tichy Mária 1, Tompa Kálmán 9, Tóth Kálmán 18 és Wiener Lili 3 esetben.

Az egyesület vegyes énekkara Lomoschitz Károly vezényletével 11-szer, a zenekar Csikor Elemér, Katona József, Schuhfried Adolf alkalmi, majd Statzenberg Vencel állandó vezetése alatt 19-szer lépett föl, a Szombathelyi Dalosegyesület a vegyeskarban 5-ször, Kreuterer Antal karnagy vezetése alatt önállóan 9-szer, a Máv. Haladás Dalköre Jarisch János vezényletével mellett 3 ízben működött közre a Kulturegyesület rendezéseiben.

Vendégekként szerepeltek *irodalmi, művészettörténeti s egyéb tudományos előadásokkal*: dr. Czákó Elemér 1, dr. Ferenczy Zoltán 2, Feszti Mária 1, Földessy Gyula 1, Harsányi Lajos 1, dr. Hekler Antal 2, dr. Imre Sándor 2, Klobusiczky Dénes 1, dr. Kornis Gyula 2, dr. Kühár Flóris 1, Molnár Imre 2, dr. Nagy József 2, Orbán Dezső 1, dr. Pitroff Pál 1, dr. Pröhle Vilmos 1, Rákosi Jenő 2, Rubinek Gyula 1, Schöpflin Aladár 2, Szász Károly 1 és dr. Tolnai Vilmos 2 esetben.

A *hangversenyeken* föllépett idegen művészek névsora a következő: Balázs Árpád, Bazilidesz Mária, Berg Ottó, Bihóy Zóra, Dessewffy Bella, Dohnányi Ernő, Goda Gizella, Havas Gyöngyi, Hajnal Ella, Hegedűs Ferenc, Hettyey Aranka, Karácsonyi István, Keresztes Mariska, Koncz János, Kruyswick Anni, Makula Tibor, Marik Irén, Marschalkó Rózsi, Némethy Ella, Ódry Árpád, Palló Imre, Pethes Imre, Pilinszky Zsigmond, Ptasinszky Jozefin, Sándor Erzsí, Székelyhídy Ferenc, Szent-Istvány Juliska, Szerdahelyi Laci, Szügyi Kálmán, báró Vécsey Elvira, Vencell Béla és Zsámboky Miklós.

A *művészeti gimnázium* tanárai Chriastélyi Árpád (igazgató), Bakos István, Hercegh Albert, Fejér Gyula, Ferenczy Zoltán, Klein Ede, dr. Kőszegfalvi Flóris, Kühn Károly, Matschek János, Németh József, Permayer János, Soltész József, Sömen Győző, Vargha Lajos, Vargha László és dr. Winkler Mór, az *idegen nyelvi tanfolyamok* előadói Börcsffy Kálmán, dr. Feldman Bódogné, dr. Kőszegfalvi Flóris és Lomoschitz Károly, az *iparművészeti iskola* előadói Vass Béla (igazgató),

Fábián Gyula, Fábiánné Biczó Ilona, dr. Giay Frigyes, Kiss Zoltán, Kissné Derezsán Bözsi, Révész Imre és dr. Tompa Ferenc voltak.

A Kulturegyesület jótevői.

1919. szeptemberétől 1925. szeptemberéig.

Rendszeres segéllyel vagy nagyobb adományokkal támogatták az egyesületet: vallás és közoktatásügyi miniszterium, Szabadoktatási tanács, Népművelési Bizottság, Vasvármegye Törvényhatósága, Szombathely város, Soproni iparkamara, báró Baich Mihály, herceg Batthyányi-Strattmann László, gróf Cziráky József, Cziffer László és fia cég, Dömötör László, Deutsch Henrik, Deutsch Miksa, ifj. Deutsch Samu, legifj. Deutsch Samu, Egyed Kálmán, Exportmalom r. t. Gyulai Imre, Hangya fogyasztási szövetkezet, báró Hatvany Deutsch Béla, Hoffmann Ernő, Holczer Vilmos, Kapi Béla, Katona József, Kauders Vilmos, Keller Nándor, Könyöt cirkusz, Körmend közönsége, Láng Ármin, Magyar—Olasz bank, Márek János, id. dr. Maróthy László, Mayer Benő, Mészáros Mór, gróf Mikes János, Milekker Géza, felsőbüki Nagy Sándor, Neumann Viktor, dr. Osztfy Lajos, dr. Pető Ernő, dr. Pető Ernőné Szegedy Gina, Pécsi Henrik, Pohl Ede és fiai cég, Ragendorfer Jenő, Rosenberg Pál, dr. Sághy István, Sándor István, Stein Ágoston, Stricker Ferenc, Stricker Ottó, Sulzbeck fivérek, Szent Ferenc-rendiek harmadrendje, Szirmay Géza, Szombathelyi Általános Takarékpénztár, Szombathelyi Egyházmegyei Takarékpénztár, Szombathelyi Kereskedők Társulata, Szombathelyi Kereskedelmi Kör, Szombathelyi Mezőgazdasági Takarékes Hitelbank, Szombathelyi Takarékpénztár, Szombathelyi Vivóklub, dr. Tauber Sándor, dr. Tóth József, Torony község, dr. Ujváry Ede, Ungár Pál, Uray Nándor utóda cég, Vas megyei Általános Fogyasztási Szövetkezet, Vas megyei Elektromos Művek Rt., Vas megyei Kaszinótársulat, Vas megyei Takarékpénztár, Vas megyei Központi Takarékpénztár, Veres Márton, Weisz Mór, Wolf Sándor, Zoltán Elek és a népi ünnepélyek alkalmával több szombathelyi egyesület, helybeli, vidéki és fővárosi kereskedő cég és a névtelen adakozók hosszú sora.

Ehelyütt kell megemlékeznünk különös hálával a szombathelyi sajtó értékes támogatásáról is, mely az itt tárgyalt hat esztendő folyamán a Kulturegyesület iránt állandóan rokonszenves érdeklődéssel viseltetett, munkásságát nagy megértéssel méltányolta, közleményeit, hireit és hirdetéseit mindig díjmentesen közölte. Nemcsak a sajtó áldozatkészségére, de az egyesület tevékenységére is jellemző, hogy a hat év alatt a Vasvármegye 369, a Hir 302 és a Dunántúli Estilap 113 közleménye foglalkozott a Kulturegyesülettel.

Kivonat a Kulturregyesület 1919—1925. évi zárszámadásaiból. BEVÉTEL.

T Á R G Y	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925 1*)
Államsegély 2*)	—	4500	50000	71553	199900	3300000	—
Várnegyvei segély	—	—	—	1000	200000	4500000	—
Városi segély (zeneiskolai helyiségbérrrel együtt)	—	—	3000	9000	84393	4000000	21750000
Adományok, alapítványi tagdíjak 2*)	150	1585	8000	104200	3247907	14434400	—
Rendes tagsági díjak 3*)	—	12339	21016	19990	305450	11528000	—
Estélyek, hangversenyek, előadások, ruhatár, könyvtár, kiállítások, tanfolyamok bevételei	4056	112220	98553	170187	2226195	66746750	—
Helyiségbérek, terem- és zongora használat	5496	30676	53850	87410	900340	20794768	—
Kerti ünnepély tisztja jövedelme	—	—	—	—	—	43598481	20170000
Eladások	13	—	—	—	450300	—	—
Kölcsönök	—	—	38000	51800	—	—	—
Takarékból kivéve	5145	30771	62861	—	—	—	—
Egyéb	2183	24077	44548	103793	204096	6632340	—
Összesen K	17043	216168	379828	618933	7818581	175534739	—

1*) Az 1925. év számadásai nincsenek lezárva, ezért csak néhány adat közölhető.

2*) E tétel alatt felsorolt összegek nem foglalják magukban a kifejezetten muzeumi célokra adott segélyeket és adományokat.

3*) Az egyesületi tagok száma a következőképpen alakult: 1920-ban 1311, 1921-ben 1134, 1922-ben 1061, 1923-ban 1102, 1924-ben 995.

Kivonat a Kultúregyesület 1919—1925. évi zárszámadásaiból. KIADÁS.

T Á R G Y	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925 1*)
Tisztviselők, könyvtárosok, karmester, művészek, előadók, jegyszedők és szolgák díjai	800	79010	139773	196715	1941894	48988775	—
Muzeumi beszerzések 2*)	2552	500	3144	49961	554600	14273125	30527150
Hangszerek és hangjegyek	—	11989	2773	101749	76000	786530	77380000 3*)
Egyéb beszerzések	—	20120	—	7193	82159	46563686 4*)	7835400
Fűtőanyag, világítás, takarítás, vízdiij stb.	6303	23616	76476	112036	1586306	14449409	—
Adók, biztosítás	67	5195	675	19426	275380	8635158	—
Hangversenyek és egyéb előadások rendezési költségei	—	26105	52742	36827	191030	10881840	—
Takarékbetét	5842	30368	62252	32226	2866640	19000000	—
Épületfenntartás, tatarozás	440	7182	19840	6210	181856	—	13049930
Kölcsönvissza fizetés	—	—	12000	43200	—	—	—
Egyéb kiadások (iroda, posta, adományok, pályadíjak stb.)	1039	12083	10153	13390	62716	119956216	—
Összesen	17043	216168	379828	618933	7818381	175334739	—

- 1*) Az 1925. év számadásai nincsenek lezárva, ezért csak néhány jellemző adat közölhető.
2*) Kifejezetten a múzeum céljaira juttatott segélyek és adományok e tételekben nem foglaltatnak benn. A felsorolt összegekkel tisztára az egyesület gyarapította múzeumát.
3*) Ebből az összegből 75000000 K a hangverseny-zongora ára.
4*) Ebből az összegből 42230000 K a hangverseny-terem 450 drb. uj székének ára.

Vasvármegye fejlődéstörténeti növényföldrajza és a praenorikumi flórasáv.

Irta: dr. Gáyer Gyula.

Bevezetés. Vasvármegyét¹ méltán tartjuk az ország botanikai szempontból legjobban ismert egyik vármegyéjének és pedig nem csupán azért, mert flóráját már a XVI. században a nagy Clusius ismertette, hanem főleg azért, mert Borbás Vince 1887-ben megjelent művében a magyar megyei flórairodalomnak legjelesebb termékét birjuk s mert Borbás óta egészen a legujabb időkig Waisbecker, Piers és más szakemberek szakadatlan sora kutatta a vármegye flóráját.² Mindazonáltal az a kérdés, hogy miképen kapcsolódik bele Vasvármegye flórája a szomszédos területek flórájába, teljes megoldást még eddig nem nyert. Borbás Vasvárm. flórájában főleg a megye flórájának norikumi és alföldi vonatkozásait domborította ki. Vasvármegye monografiájában (Magyarorsz. vármegyei és városai 1898) a megye legdélibb részét már az illyrikus flóra területéhez kapcsolja, balatoni flóraművében (1900) pedig a 45. ábrán a Dunántul növényföldrajzi képét adja. E térképen vármegyénkre vonatkozólag Borbás-nak különösen a következő megállapításai fontosak:

1. Vasvármegye területének tulnyomó része a norikumi flórához tartozik. Ez a flóra kelet felé a Zala folyó könyökénél ér véget. — 2. A norikumi flóra területébe Szombathely és Vasvár között északkelet felől széles sáv gyanánt ékelődik a magyar flóra, mely a Rába mentén felfelé haladva egészen az országhatárig felhatol. — 3. A muraszombati járás déli része Zalamegyének a Zala folyótól befogott részével és a Balatontól délre huzódó egész területtel együtt az illyrikus flóraidékhez tartozik. — 4. A nyugati flóraválaszték a Vág völgyéből kiindulva a kis Alföldön keresztül a Zala északdéli folyása mentén Zákányig megy és innen vonul tovább kissé délnyugati hajlással.

Ez a térkép és különösen a flóraválasztó-vonal nem elégitette ki a szakköröket és legelőször Mágócsy Dietz Sándor adott kifejezést erre vonatkozó kételyeinek.³

De — miként ezt Simonkai Lajossal már 1902-ben érintettük⁴ — nem is lehetett a kérdést megoldani mindaddig, amig a szomszédos

Steyerország flórájáról, melyhez Vasvármegye flórája szervesen kapcsolódik, csak Maly-nak 1868-ban megjelent s régóta elavult műve adott felvilágosítást. Csak amióta Hayek Flora v. Steiermark (1908—1914)⁵ és Pflanzengeographie v. Steiermark (1923) c. művei révén ennek az országnak flórájáról is tiszta képet nyertünk, vonhatjuk le Vasvármegyére s általában a Dunántul nyugati részeire a Borbás által 1882-ben megindított s a szakemberek egész sora által folytatott kutatások eredményeit és tanulságait.⁶

¹Az ezeréves Magyarország életében a mai sötét éjszaka csak átmenet, melyből, ha mi is úgy akarjuk, az új magyar jövődő fog ébredni. A trianoni határookra ezért tekintettel nem voltam. — ²A Borb. Vasm. fl. 1887 óta 1896-ig megjelent irodalmat közli Borb. Vasvárm. monogr. 498. o. Waisbecker dolgozatainak felsorolását a MBL. 1916, 212. o. tartalmazza, az ezeken kívül megjelent irodalomból Ambrózy — Migazzi István grófnak a Bot. Közl. 1923. évf. Gayer Gy.-nak a Bot. Közl. 1913, 1914, 1923; MBL. 1902—1905, 1908, 1909, 1913, 1916; TTK. Pótf. 1922, Simonkai Lajosnak a MBL. 1904. évf.-ban megjelent közleményeire utalunk; sok adatot tartalmaz Borb. Bal. fl., Fekete-Blattny erdészeti műve, Jávoroka Magy. Flórája, míg a számos helyen szétosztott egyes adatokat itt nincs terünk felsorolni. Keissler, Die Pflanzenwelt des Burgenlandes, 1924 és már előbb a Burgenland, Festschrift-ben (1920) megjelent dolgozata népszerű ismertetés — ³TTK. Pótf. 1901, 223-240 — ⁴MBL. 1902, 313. ⁵Az egyszikűekre vonatkozó rész nem jelent meg. — ⁶Helykímélés végett nem ismertettük itt azoknak a növénygeografusainknak nézeteit, akik nem foglalkoztak — úgy, mint Borbás — önálló kutatás alapján is a megye területével.

I. Norikum. A Keleti Alpeselek két helyen nyúlnak át a magyar birodalom területére: 1. a Dráva és Száva közén, 2. Vas- és Sopronmegye határterületén. A dráva-szavaközi mészhégyek magasabb régióinak, valamint Steyerország ehhez csatlakozó részének flórája a délalpesi és északbalkáni elemek nagyobb számánál fogva mint *illyrico-subalpinus* flóra áll szemben Közép- és Észak-Steyerország *norico-subalpinus* flórájával. Ennek a *norico-subalpinus* flórának alsó határát Hayek¹ Mahrenberg — Eibiswald — D. Landsberg — Stainz — Ligist — Köflach — Gratwein — Peggau — St. Ruprecht — Pischelsdorf — Hartberg — Friedberg között vonja meg. Ebbe a határvonalba Hartbergnél kapcsolódik bele a magyar norikumnak Alhó — Felsőőr — Ószalónak — Rohonc — Kőszeg — Sopron — Savanyukuton áthúzódó határvonala, mely végeredményben és kisebb szigethégyek kivételével Vas- és Sopronmegye Ősközethegységét zárja körül és nagyjában összeesik az *Abies alba* és *Larix* kompakt elterjedésének határvonalával.²

A steyer subalpinum magasabb régióiból való fajokat ezen a területen természetesen nem kereshetjük, de azok közül a fajok közül, melyeket Hayek a steyer subalpinum *ősközetflórájának* jellemző tagjai gyanánt sorol fel, Vas megyében megvan a *Blechnum spicant*, *Dryopteris Braunii*, *Trichophorum alpinum*, *Alnus viridis*, *Arnica montana*, *Centaurea pseudophrygia*, *Willemetia stipitata*.

Azok közül, melyeket Hayek a steyer subalpinus mészflórájának jellemző tagjai gyanánt sorol fel, a vasmegyei norikumban megvan a *Thesium alpinum*, *tenuifolium*, *Cardamine trifolia*, *Sisymbrium strictissimum*, *Chamaebuxus alpestris*, *Rubus saxatilis*(?) *Gentiana asclepiadea*, *Valeriana tripteris*³, *Cirsium Erisithales* és itt kell felsorolnunk a *Dryopteris lonchytis* (olim), *Asplenium viride*, *Scolopendrium vulgare*, *Dentaria enneaphyllos*, *Polygala amara*, *Pleurospermum austriacum*, *Anthriscus nitidus*, *Phyteuma austriacum*, *Senecio rivularis*, *ovirensis*, *Chlorocrepis staticifolia* fajokat is, melyek általában, de a szomszéd Steyerben kizárólag mésztalajon élnek.

Azok közül a fajok közül, melyeket Hayek mindkét csoportban felsorolt, itt megvan a *Polygonum Bistorta*⁴, *Stellaria nemorum*, *Melandryum rubrum*, *Thalictrum aquilegifolium*, *Lunaria rediviva*, *Rosa pendulina*, *Melampyrum silvaticum*, *Pirola uniflora*, *Petasites albus*, *Doronicum austriacum*.

De itt kell még felemlitenünk egy sereg fajt, melyek egy része tipusosan subalpinus jellegű, más része inkább a hegy- és magasabb dombvidék növénye, de Vas megyében csekély kivétellel csak a norikumban fordul elő: *Botrychium lunaria*, *matricariaefolium*, *Lycopodium clavatum*, *complanatum*, *Struthiopteris*, *Nephrodium montanum*, *austriacum*, *Dryopteris lobata*, *Phegopteris polypodioides*, *Festuca ovina*, *Nardus stricta*, *Sesleria*, *Carex canescens*, *ornithopoda*, *Juncus filiformis*, *Veratrum album*, *Allium ursinum*, *Herminium monorchis*, *Goodyera repens*, *Daphne cneorum*, *Dianthus pratensis* (+*capillifrons*)⁵, *Trollius europaeus* (*demissorum*)⁶, *Caltha laeta* (+*rostrata*), *Aconitum Vulparia*, *Biscutella laevigata*, *Thlaspi alpestre*, (*stenopetalum*, *demissorum*)⁷, *Cardamine amara*, *Potentilla Crantzii* (*Serpentini*), *Aruncus*, *Alchemilla vulgaris*, *hybrida*⁸, *Ribes Grossularia*, *Vaccinium Vitis idaea*, *Myrtillus*, *Galium rotundifolium*, *Sambucus racemosa*, *Veronica montana*, *Circaea intermedia*, *Gentiana austriaca* (+*castaneorum*), *verna*, *Salvia glutinosa*, *Primula officinalis*⁹, *Myosotis alpestris* (*silvatica-alpestris*)¹⁰, *Prenanthes*, *Senecio aurantiacus* (+*Serpentini*)¹¹ sat. és itt kell végül felsorolnunk a fellápnövényeket: *Sphagnum*, *Drosera rotundifolia*, *Viola palustris*, *Pinguicula vulgaris*, *Comarum*, *Menyanthes*, *Eriophorum vaginatum*, *Parnassia*.

Az eddigi felsorolásban feltűnő, hogy amikor a hegység petrográfiai összetételénél fogva a steyer palahegyek flórájával való teljes azonosságot várhatnánk, Vasvármegyében nem csekély azoknak a fajoknak a száma, melyek általában vagy legalább is a szomszéd Steyerben a mészhegyek subalpinus flóráját jellemzik. Ennek a ténynek magyarázatát két körülményben találjuk.

Egyik az, hogy a szerpentintalajon mint meleg talajon a mészkedvelő növények általában megtalálják létfeltételeiket s az említett növények

egy része valóban éppen Borostyánkő serpentinjén fordul elő¹². A másik ok pedig az, Kőszegtől Városhodásig, de a hegyvidék más helyein is az őspalák több-kevesebb meszet tartalmaznak¹³ és éppen ezért pl. a *Chlorocrepis* is két vasmegyei termőhelyén (Rohonc és Cák) Borbás véleményével ellentétben éppen nem palajelző, hanem egyenesen mészeljelő. Az őspaláknak ez a mésztartalma magyarázza meg egyuttal egyes mészkedvelő páfrányoknak sporadikus megjelenését Kőszeg körül (*Dryopteris lonchytis*, *Asplenium viride*) és a *Phegopteris Robertiana* gyakoriságát vidékünkön. A kőzetnemeknek erre az oekológiai összefüggésére érdekesen világít rá a *Thlaspi goesingense*, mely alsóausztriai loc. class.-án mészkőzeten, Steyerországban serpentinon, Vas megyében a serpentinon kívül a Szt. Vidhegy mészpálán él.¹⁴

A vas megyei norikumhoz csatlakozó sopron megyei norikummal itt nem szükséges részletesebben foglalkoznunk¹⁵ s csak annyit említünk meg, hogy subalpinus elemei közül Vas megyével közös a *Phegopteris polypodioides*, *Carex ornithopoda*, *Alnus viridis*, *Thalictrum aquilegifolium*, *Dentaria enneaphyllos*, *Sisymbrium strictissimum*, *Alchemilla*, *Arnica*, *Senecio aurantiacus*, *Doronicum austriacum*, *Petasites albus*, *Centaurea pseudophrygia*, *Cirsium Erisithales*, *Chlorocrepis*, *Pirola uniflora*, *Galium rotundifolium*, *Gentiana austriaca*, míg ellenben (néhány kétes fajtól eltekintve) Vas megyében hiányzik a *Hieracium aurantiacum*, *Senecio rupestris*, *Campanula caespitosa*, *Lysimachia nemorum*.

Ugy Borbás, mint Gombocz¹⁶ kiemeli, hogy a subalpinus fajok inkább a völgyekben élnek, mint a hegyeken. A folyóvizek hatására ezt a tényt csak igen kivételes esetekben lehet visszavezetni. Így pl. a *Sisymbrium strictissimum* vas megyei termőhelyei a Tauchen (Nagyszenthály, Sámfalva) és Gyöngyös (Szombathely, Táplánfa, Kajd) patakok mentén sorakoznak. Ilyen a Borostyánkő körül gyakori *Primula officinalis* előfordulása Kőszegen, sőt egy példányban egyszer Szombathelyen is, a *Trollius* és *Struthiopteris* elterjedése, az *Alnus viridis* termőhelyeinek egy része. A többi fajra nézve azonban az említett észleletet pontosabban úgy lehetne körülírni, hogy a subalpinus fajok a nagyobb nedvességi igényüket jobban kielégítő helyeken, tehát főleg a források, csermelyek közelében maradtak fenn, míg ellenben az emberi beavatkozásnak (vágás, irtás), a sík földről jövő meleg légáramlatoknak és így a kiszáradásnak is inkább kitett hegytetők és lejtők fenmaradásuknak nem kedveztek. Ahol ezek a gátló körülmények kevésbé hatottak, a magasabb helyek flórája is még sok eredeti vonást mutat. Így a Kienberg (830 m) tetején *Thesium tenuifolium*, *Scabiosa Columbaria*; az Irottkő (884 m) csúcsán *Abies alba*-erdő, *Aconitum Vulparia*, *Veratrum album*, *Sambucus racemosa*, *Ribes Grossularia*; a Kalaposkő (604 m) sziklái közt *Rosa pendulina* él, míg a Hermanforrás (713 m) fölött bükkerdőben *Botry-*

chium matricariaefolium, *Paris*, *Mereurialis perennis*, *Lunaria rediviva*, *Dentaria enneaphyllos*, *bulbifera*, *Caltha laeta*, *Aconitum Vulparia*, *Anthriscus nitidus*, *Petasites albus* egészen a subalpinus erdők képét tárja eléink.

Végeredményben már Borbás és Gombocz munkáiból tudjuk, hogy a magyar norikum nem tisztán subalpinus jellegű. De subalpinus vonásai annyira erősek és a jellegük annyira *eredeti*, hogy a magyar norikumot joggal kapcsolhatjuk a steyer subalpinumhoz, mint annak egy több tekintetben eltérő vonásokat mutató tagját. Beck G., majd Hayek kiemeli, hogy a subalpinus flóra nincs meghatározott magassághoz kötve, hanem fellép ott, ahol a fenmaradásához szükséges létfeltételeket, elsősorban a nagyobb vízszükségletet megtalálja. Az emberi beavatkozás még nem változtatta meg *vidékünk* képét annyira, hogy annak eredeti állapotát — távlatból tekintve — képzeletben vissza ne állíthatnánk. Kétségtelen, hogy mielőtt az emberi kultúra intenzívebbé vált volna,¹⁷ a Keleti Alpesektől a Balatonig egyetlen, csupán a folyóvizek lápterületétől és egyes kavicsdomboktól megszakított erdőség húzódott. Az erdővidék szélén a Fertő, Hanság, Répce, Rába, Marcal, Zala, Balaton vizei és mocsarai széles övben védték területünket a keleti síkság felől jövő meleg légáramlatok elől. A dél felől jövő hatást a horvát hegyvidék ellensúlyozta. Ily körülmények között a magyar norikum kisebb magassága ellenére is subalpinus jellegű volt s ennek maradványa, nem pedig recens lebecsátkozás és megtelepülés a jelenlegi állapot.

A magyar norikumot flórájának története is sokkal inkább kapcsolja a steyer subalpinumhoz, mint Vas megyének vele határos többi területéhez. Amikor ugyanis a grázi medencét és vele Vasvármegye csatlakozó részét még a harmadkor tengere borította, a steyer subalpinum és vele együtt a magyar norikum már régen szárazföld gyanánt emelkedett ki a vizekből s az a tény, hogy a harmadkor végén a Keleti Alpések lejtőit borító flóra a magyar norikum területén is élt s hogy volt idő, amikor a mai Karsztflórához hasonló flóra élt az Alpések keleti lejtőin,¹⁸ máig sem mulott el *vidékünkön* minden nyom nélkül. Tudjuk ugyanis, hogy a mai mediterraneus flóra a harmadkor flórájának maradványa, de a harmadkor flórájának maradványa az örökzöld mediterraneum fölött elhelyezkedő déleurópai (a mi viszonylatunkban illyrikus) lombhullató erdőöv is, mely a harmadkor végén, amikor a klimarosszabbodás következtében a harmadkori flóra kényesebb, főleg örökzöld elemei délfelé szorultak, széles sávban borította az Alpések déli és keleti s a Kárpátok déli lejtőit.

A harmadkor örökzöld flóraelemeinek is megmaradt a nyoma a keleti Alpésekben néhány kisebb hőigényű fajban, minő pl. a *Buxus sempervirens*, *Ilex Aquifolium*, *Daphne Laureola*, *D. Blagayana*, *Ruscus*

Hypoglossum.¹⁹ Ezek közül a *Ruscus*-t Clusius még találta megyénk norikumában, az *Ilex* pedig a vasmegyei határ közelében, Kirschlag mellett fordul elő.²⁰ Több emléke maradt azonban a mai Karsztflórának: *Quercus Cerris*, *Helleborus dumetorum*,²¹ *Crocus albiflorus*, *Danthonia calycina* s Hayek²² ilyenek tekinti a *Thlaspi goesingense*-t is, mely balkáni termőhelyeiről csak később lett ismeretessé. A *Crocus* előfordulása Borostyánkő szerpentinvidéken és Ausztria, valamint Steyerország szomszédos hegyein és a *Helleborus* hasonló elhelyezkedése ugyanis éppen nem magától értetődő jelenség s ugyanilyen a *Danthonia* tömeges és teljesen izolált, az alsóausztriaival (Neuwaldegg) analógus előfordulása a borostyánkői Bienenhütte mellett.²³ De különösen ki akarom itt emelni a *Quercus Cerris*-t, melynek a vasmegyei norikumban való előfordulása nem olyan egyszerű kérdés, mint ahogy azt Fekete és Blattny műve nyomán²⁴ gondolni lehetne.

A csertölgy előfordulása Alsó-Ausztriában addig a határig, ameddig a pannonikus flóra hatása elér, mai összefüggő elterjedésébe kapcsolódik; a Wechsel masszívumában már ritkaság; a reliktumairól (*Tommasinia*, *Ruscus*, *Ilex*, *Narcissus*, *Asplenium Seelosii*) nevezetes Traisenthalban való előfordulását azonban mai elterjedése már nem magyarázza. Steyerországban a windischgraz-luttenbergi flórahatártól északra egyedül Gleichenberg bazaltján él, tehát olyan körülmények között, melyek ezt az előfordulását a vasmegyei serpentinentalajon való előfordulása analónjának tüntetik fel (izoláltság; melegségkedvelő elemek fenmaradására alkalmas talajnem). Vasmegye norikumának masszívumában termőhelyei a szerpentinvidéken s annak körletében helyezkednek el. Ezek a termőhelyek nincsenek összefüggésben a vasmegyei norikum keleti lejtőjén egész sereg más xerothermikus növény társaságában ritkaságként való előfordulásával, melyről később a praenorikumi flóra kapcsán külön lesz szó, de még kevésbé függenek össze a *Quercus Cerris*-nek a megye keleti dombvidékén, a Rába jobbpartján való és a Bakonnyal szakadatlan láncolatban összefüggő vonulatával.²⁵ A *Quercus Cerris* előfordulása a vasmegyei norikum masszívumában és pedig éppen a szerpentinvidéken 618 m magasságig, amikor alacsonyabb helyeken hiányzik, ezek szerint nagyon is magyarázatra szorul s ezt csak a geológiai korszakok folyamán beállott flóraváltozás adja meg.

Vidékünket a diluviális eljegesedés nem érintette s így arra nézve, hogy a *Quercus Cerris* és a vele említett növények a harmadkor végétől maradtak-e fenn vagy valamely a jégkorszakok közé eső melegebb időszakban vándoroltak oda vissza, geológiai támaszpontunk nincsen. De éppen az a tény, hogy vidékünk az eljegesedéstől távol esett, megengedi azt a feltevést, hogy Borostyánkő meleg serpentinentalaján mint refugiumon az egész jégkorszakon keresztül élhettek melegségkedvelő növények.

Emellett a feltevés mellett szól a szerpentin saját flórája is (*Asplenium Forsteri*, *A. adulterinum*), melynek magas geológiai kora nem kétséges s a hosszú fejlődés mellett szól a *Veronica Velenovskyi* is, ez a délkeleti faj, melynek északnyugati irányban előretolt, izolált termőhelyét ugyan-csak Borostyánkőn találjuk.

¹ Pflgeogr. Steierm. 179. — ²A következő felsorolásokban a zárójelben levő nevek nem synonymont, hanem a fajnak Vasvármegyében termő eltérését, vagy +jellel azt az eltérést jelzik, mely a typuson kívül Vasmegyében még előfordul.

³A *Valerina montana* × *tripteris* Waisb. ugyanez a faj. — ⁴A felsőöri lápon őszi alakja, a var. *ramosum* Peterm. is terem. — ⁵Borb. Vasm. fl. 259; Hayek Pflgeogr. St. 28; Neumayer Verh. z. b. Ges. 1923 (213). — ⁶Felsőőr mellett is.

⁷Az ausztriai és steyeri növény sem a typus, hanem a *Th. silvestre* Jord. Ezzel valószínűleg azonos a *Th. demissorum* Borb. A *Th. stenopetalum* szép eltérése a f. *rubicundum*: petalis et calyce purpureolilacinis. inflorescentiae axi, pedunculis et fructibus atropurpureis (Borostyánkő), dum in typo *Th. stenopetali* flores initio albi serius in colorem dilute lilacinum abeunt, calyx virescens, inflorescentiae axis, pedunculi et fructus virides. — ⁸A Vasmegyében termő alakok az *A. acutangula* Bus., *alpestris* Schm., *pastoralis* Bus. és az *A. hybrida* genuinus (Briq.) alakja.

⁹Alul molyhosabb leveleivel többnyire már a *P. canescens* felé hajlik. — ¹⁰A borostyánkő-vidéki növény. — ¹¹S. *Serpentini* (S. *spathulifolius* Waisb.) e mte Steinstückl ad Borostyánkő capitulis brunneis S. *aurantiacum* refert, sed distinguitur ligulis flavis, foliis dense arachnoideotomentosis, argutius dentatis. — ¹²A szerpentintalaj jelentőségét szépen lehetett 1919 hideg tavaszán megfigyelni, amikor május elején az Irottktől kezdve az egész hegygerinc virágtalan volt s csak egyes *Thlaspi stenopetalum* jelezte itt-ott a tavasz ébredését, a szerpentintalajon ellenben a *Chamaebuxus*, *Potentilla alba*, *Serpentini*, *Polygala amara*, *Thlaspi stenopetalum* és *goesingense* ezernyi virága üdvözölt. — ¹³Az egyik veleimi kőfejtőben cseppkőképződés is látható és a Kalaposkő lejtőjén, Végh Gyula birtokán egy kis meszes-forrás fölött az *Asplenium viride* szépen fejlett töveit fedezte fel gróf Ambrózy-Migazzilstván. — ¹⁴*Th. montanum* Vasm.-ben nincsen. — ¹⁵Sopronmegye flórájának kétségtelenül nevezetes pontja a lánzséri várrom környéke (632 m), ahol a legszebb alpesi fenyvesekkel vetekedő *Abies alba*-őserdő mellett *Phegopteris polyp*, *Dentaria enneaph.*, *bulbif.*, *Aruncus*, *Senecio rup.* *Doronicum austr.*, *Lysimachia nem.*, *Galium rotundif.*, *Pirola chlor.*, *rotundif.*, *minor*, *secunda*, *Sorbus Aria*, *aucuparia* és e két-hybridje él, de ahol a várhegyen *Quercus Cerris*, *Primula canescens*, *Anthemis tinctoria*, *Libanotis montana*, *Asperula galioides*-t találunk. A várkörben élő öreg *Pirus nivalis*-ok bizonyára régi ültetés maradványai, de fel kell említeni, hogy e fajjal és kétségtelen leszármazottjaival a kőszeg-rohonci gyümölcsösökben is mindenütt találkozunk. — ¹⁶Sopronm. fl. 38 — ¹⁷Bármennyi népnek volt is országutja a vármegye s bármily nagyjelentőségű volt is itt a bronz- és vaskori kultúra, a lakosság nem volt sűrű s erre utal a *Deserta Boiorum* elnevezés is (Schönvisner, Antiqu. Sabar.) — ¹⁸Beck G., Veg.-verh. d. illyr. Länder, 1901. 466.; Üb. die Bedeutung d. Karstflora i. d. Entwicklung d. Ostalpen in Rés. scientif. du Congrès internat. de Bot., Wien, 1906, 174-178; Hayek Pflgeogr. Steierm. 135. — ¹⁹Brockmann-Jerosch, Gesch. u. Herkunft d. schweiz. Alpenfl., 1903, 66. A *Buxus* ujabban ismét megtalált steyeri lelőhelyéről: Verh. z. b. Ges. 1923 (221). Kétségtelenül a fajoknak ebbe a kategóriájába tartozik a *Hedera* és *Vinca minor* is. — ²⁰Itt a *Helleborus viridis* is nagyon megközelíti az országhatárt. ²¹A vasmegyei *H. dumetorum* fogazottsága többnyire szabálytalan s ezzel a *H. vi.*

ridis felé hajlik. Felsorolása itt nem azt jelenti, hogy ezt a valószínűleg fiatalabb fajt ebben a formájában harmadkori reliktnak tekintjük, hanem csak azt, hogy a *H. dumetorum*, *viridis* etc. közös őse vagy elődei már a harmadkor végén itt éltek. V. ö. Fritsch, ÖBZ., 1922, 201. — ²²Die xeroth. Pflerlikte i. d. Ostalpen, Verh. z. b. Ges. 1908, 317. — ²³Steyerországban hiányzik. — ²⁴Erd. jel. fák és cserjék, 1913, 103. — ²⁵A megye északi részében a csertölgy a Rába balpartján is előfordul (Porpác, Szeleste), de ennek az előfordulásnak őshonossága és Sopronmegyével való kapcsolata további vizsgálatot igényel. A norikummal azonban ezek a termőhelyek sem függenek össze.

II. Pannonikum. Borbás flóratérképe mutatja, de már Kerner óta ismert tény, hogy a Kis-Alföld flórája nem áll meg az országhatárnál, hanem behatol a bécsi medencébe s legtávolabbi előőrsei Krems és Scheibbs vidékén állanak.¹ A Dunántul északi részében ezért a keleti és nyugati flóra határvonalát hiába keressük s Borbás flóraválasztóvonalala felső részében oly területet szel át, melynek flórája cis et trans homogenus.

Van azonban a Dunántulnak 3 pontja, melyen a pannonikus flórát még teljes diszében találjuk, de ahol ez a flóra egyuttal mintegy varázsütésre megáll: Sopron, Ostffyasszonyfa és a gyenesdiási mészdombok Keszthely mellett.

Sopron mellett a Dudlesz-erdő és bécsi dombok meszes kopár lejtőin *Chrysopogon*, *Gryllus*, *Stipa capillata*, *Ioannis*, *Silene Otites*, *Minnuartia fasciculata*, *Helianthemum canum*, *Fumana procumbens*, *Campanula sibirica*, *Teucrium montanum*, *Onobrychis arenaria*, *Dorycnium germanicum*, molyhos tölgy és cser-erdőben *Centaurea stricta*, *Inula ensifolia*, *salicina* és hybridjük, *Melampyrum cristatum*, *Erysimum erysimoides*, *Galium pycnotrichum*, *Rubus discolor*, *Vicia cassubica*, *Lonicera Xylosteum* él. Szemben e dombokkal, a soproni völgy déli oldalának kristályos kőzetekből felépített hegyein már egészen más flórával találkozunk s ha közvetlenül Sopron körül az erdők képét a kultúra már nagyon meg is változtatta, a *Castanea*, *Quercus sessilis* és *Fagus* öveinek egymásra következése ma is megállapítható s a lejtőket elborító *Calluna* és *Vaccinium Myrtillus*, a *Cyclamen* gyakorisága, a változatos *Rubus*-flóra,² az irtások *Deschampsia caespitosa*-ja és *Veratrum album*-a elárulják, hogy már a norikum területén járunk.

Ostffyasszonyfát most nem *Asphodelus albus*-a révén említjük, melynek beláthatatlan serege felsőbüki Nagy György csertölgyesében a mai Magyarországnak kétségtelenül legszebb természeti disze (e vonatkozásban Ostffyasszonyfáról később lesz szó), hanem azért, mert itt állnak kelet felé a megyében az utolsó összefüggő callunetumok, de itt állnak egyuttal utolsó elemei annak a flórának is, mely a Kemenesalján s különösen annak Sághegyén mint jellegzetes „magyarföldi flóra” diszlik. A Kemenesalja sikságának pannonikus fajai (*Rumex stenophyllus*,

Aster pannonicus, *Scorzonera parviflora*, *Bupleurum tenuissimum*, *Plantago maritima*, *Hibiscus Trionum*, *Heliotropium europaeum*) a Kemenes kavicsvonulatánál megállanak, sőt egy részük már a Kemenesalján is nagy ritkaság. Ez a síkság, a Marcal árterülete, még a közelmúltban mocsárterület volt s *Typha minima*-jával³ az Alpeselek hatását őrizte és a pannonikus flóra nem is itt, hanem a síkság bazalthegyein, a Hercsegen, Kis-Somlyón, főleg pedig a Ságbon bontakozik ki teljes valójában: *Stipa Ioannis*, *capillata*, *Diplachne*, *Melica transsilvanica*, *Adonis vernalis*, *Alyssum Arduini*, *Ranunculus illyricus*, *Silene Otites*, *Dictamnus*, *Orlaya grandiflora*, *Geranium lucidum*, *divaricatum*⁴, *Echium rubrum*, *Onosma arenaria*, *Marrubium peregrinum*, *Glechoma hirsuta*, *Orphantha*, *Plantago arenaria*, *Inula Oculus christi*, *germanica*, *Echinops paniculatus*⁵, *Centaurea axillaris*, *Scorzonera purpurea*, *Orobanche arenaria*⁴, *Coronaria tomentosa*, *Prunus mahaleb*, *Quercus lanuginosa*⁶ etc. E bazalthegyek flórája teljesen azonos a Bakony bazalthegyeinek, így különösen a Nagy-Somlyónak flórájával, legfeljebb szegényebb s kétségtelen, hogy megyénk keleti síkságának bazalt-flórája nem is egyéb, mint a Bakony flórájának nyugati előőrse s fejlődéstörténetileg ahhoz kapcsolódik, míg ellenben a síkság hygro- és halophytonvegetációjánál a pannonikus elemek összefüggését északkelet felé, a győri síkság irányában kell keresnünk. Az északkeleti irányban lassan elvesző Kemenes kavicsvonulat is kaphatott a győri medence felől pannonikus elemeket, így lehetséges, hogy a Ság-hegyen s a Kemenesalja többi bazalthegyén elő nem forduló *Chrysopogon Gryllus* abból az irányból jutott Ostffyasszonyfára, ez a hatás azonban kétségtelenül csak igen gyengén nyilvánul, mert az ostffyasszonyfai kavicsvonulat legtöbb pannonikus eleme a bazalthegységről való.

Gyenesdiás mellett a „vadleány“ mészdombján a következő növényzetet találtam: *Anacamptis*, *Paronychia*, *Dianthus regis Stephani*, *Viola arenaria*, *Seseli lencospermum*, *Thalictrum pseudominus*, *Mercurialis ovata*, *Convolvulus cantabricus*, *Veronica dentata*, *Teucrium montanum*, *Cotinus*, *Globularia Willkommii*, *Podospermum laciniatum*, *Inula ensifolia*, *hirta*, *Dorycnium herbaceum*, *Hippocrepis*, *Onobrychis arenaria*, *Colutea*, *Coronilla Emerus*, *Carex supina* etc. Olyan növényfajok ezek, melyeket épügy, mint a Sopronnál és Ostffyasszonyfánál felsoroltakat, e pontokon túl nyugat felé nem találunk s így kétségtelen, hogy Dunántul a keleti és nyugati flóra választékát e markáns határpontok tájékán kell keresni. Azt kell tehát vizsgálnunk, hogy miképen függ össze e három határpont egymással?

E kérdés vizsgálatánál mindjárt szembeötlik, hogy már Sopron és Ostffyasszonyfa között sem találunk közvetlen kapcsolatot. Mindjárt Sopron mellett egy kis alpesi lápsziget ékelődik a Tómalomnál a bécsi dom-

bok és zarhalmi erdő pannonikus flórája közé: *Primula farinosa*⁷, *Pinguicula vulgaris* és *Cirsium oleraceum* var. *atropurpureum*-mal. Azután jön a Hanság ma már nagy részben megváltozott, de a közelmúltban még erős alpesi hatást mutató flórájával⁸; a Répce és Rába mocsár-és árterülete, mely alkalmas lehetett a pannonikus flóra némely hygrophytus elemének, pl. a *Lythrum virgatum* (Csorna), *Cirsium brachycephalum* (Alsószeleste) s főleg a *Cirsium canum* elterjedésének, de hatalmas akadály volt a pannonikus flóra xerophytus elemei megtelepülésének. Sopron és Ostffyasszonyfa között tehát a flórahatar nem egyenes irányban halad, hanem a Hanság, Répce-és Rábabifurkáció pontjának megkerülésével. Nincsen közvetlen kapcsolat Ostffyasszonyfa és Gyenes között sem, mert itt meg a Marcal mocsárterülete állott az alföldi flóra útjában. De azért itt ma már a flórahatar nem tér el nagyon az egyenestől, mert a terület lecsapolásának egyik következményeként xerophytus elemekkel a sikságon is elég sokszor találkozunk; *Adonis vernalis* és *Ophrys araneifera* (Czellőmölk), *Echinops paniculatus* (Izsákfa), *Salvia Aethiopis* és *Lepidium graminifolium* (Ukk). Ugyanez a helyzet, ha Sopronból Ausztria felé tekintünk. Tudjuk, hogy a pannonikus flóra milyen tömegesen és mélyen behatol a bécsi medencébe, hiszen képviselőivel a Rax és Schneeberg lábainál is találkozunk, sőt a *Scorzonera purpurea* állítólag még tovább hatolt⁹. Ezzel szemben azonban a bécsi medence több pontja, de különösen a moosbruni lápterület¹⁰ e vidék flórafejlődésének egy korábbi stádiumát őrzi. Ha tehát a Sopron — Ostffyasszonyfa — Gyenes határpontokkal kapcsolatban a keleti és nyugati flóra határvonaláról beszélünk, az nem jelent egyebet, mint egy küzdőternek a megjelelését, amelyen jelenleg, főleg a lecsapolások következményeként az életviszonyok a xerophytus flóraelemekre kedvezőbbek, de ahol a pannonikus flórát típusos kifejlődésben csak bizonyos pontokon: a mész-és bazaltkőzetben találjuk.

Ha ezek után a három határpont flóráját egymással összehasonlítjuk, azt fogjuk látni, hogy az, amit pannonikus flórának szokás nevezni, nagyon heterogenus elemek összetételéből áll. Keleti elemeken (*Stipa Ioannis*, *capillata*, *Campanula sibirica*, *Inula Oculus Christi*, *ensifolia*, *Silene Otites*, *Minuartia fasciculata* sat.) kívül, melyek egy részénél (*Stipa*) a déli jelleg mellett is elég sok argumentum szól, nagy számát sorolhatjuk fel az olyan növényfajoknak, melyek déli jelleme nem kétséges s amelyek annak a lombhullató erdővnek a tagjai, mely az örökzöld mediterraneumot észak felől beszegi s melyet a Karsztflórával egyetemben az illyrikus flóra nevével jelezünk: *Quercus lanuginosa*, *Cerris*, *Prunus Mahaleb*, *Cotinus*, *Coronilla Emerus*, *Chrysospon Gryllus*, *Geranium lucidum*, *Ranunculus illyricus*, *Orlaya*, *Orthantha*, *Coronaria*, *Paronychia* etc., sőt e lajstromban mediterraneus fajokkal is találkozunk, minő

a *Convolvulus cantabricus*, *Diplachne*, *Chrysopogon* s e fajok száma még lényegesen növekednék, ha nemcsak az előbb említett határpontokat, hanem azok távolabbi környékét is tekintetbe vennénk, hiszen elég itt a bakonyi *Asparagus tenuifolius*, *Scilla autumnalis*, *Sternbergia*, *Artemisia saxatilis*, *Aethionema* etc.-ra hivatkozni.

Hogy e tényből következtetéseinket levonhassuk, egyidőre el kell hagynunk a sopron — ostffyasszonyfa — keszthelyi határterületet és egy másik határvonalat kell vizsgálat alá vennünk, a windischgraz-luttenbergi határvonalat, melyet Steyerországban a déli fajoknak csak csekély töredéke lép át s amely vonal Horvátországban a Dráva jobbpartján húzódik tovább anélkül, hogy pontos vonulatát — megfelelő növényföldrajzi feldolgozás hiányában — a horvát utszakaszon ma megjelelni lehetne.

Hayek Pflanzengeogr. d. Steiermark c. művének 182. o. felsorolja azokat a fajokat, melyek a windischgraz-luttenbergi határvonalat észak felé át nem lépik. Ezek között nem csekély a száma azoknak a fajoknak, melyekkel már a sopron—ostffyasszonyfa—keszthelyi határterületen is találkozunk, melyek tehát a Dráva vonalát a Dunántul területén északi irányban tetemesen átlépik. Ilyenek a *Quercus Cerris*, *Euphorbia polychroma*, *Erysimum erysimoides*, *Althaea officinalis*, *Linum tenuifolium*, *Dictamnus albus*, *Staphylea pinnata*, *Evonymus verrucosus*, *Cotinus Coggygia*, *Dorycnium herbaceum*, *Lathyrus megalanthus*, *Peucedanum austriacum*, *Kickxia Elatine. spuria*, *Globularia Willkommii*, *Fraxinus Ornus*, *Inula hirta*, *ensifolia*, *Asparagus tenuifolius*, *Fritillaria Meleagris*, *Ruscus Hypoglossum*, *Carex Michellii*, *Ophrys*-fajok.

Hayek id. művének 183. oldalán összehasonlítja a dél-steyer flórát a Karsztflórával s felsorolja azokat a karsztnövényeket, melyek a dél-steyer flórában hiányoznak. Ezek között ismét nem csekély azoknak a fajoknak a száma, melyek épugy mint az előbb felsoroltak, Horvátországon keresztül áttekernének a Dunántulra. Ilyenek a *Danthonia*, *Bromus squarrosus*, *Carex Halleriana*, *Muscari botryoides*, *Scilla autumnalis*, *Ornithogalum, comosum*, *Lepidium graminifolium*, *Linum gallicum*, *Trinia glauca*, *Bupleurum junceum*, *Prunus Mahaleb*, *Vicia grandiflora*, *Lathyrus versicolor*, *Convolvulus cantabricus*, *Melampyrum barbatum*.

Szaporithatnánk a példákat azoknak a fajoknak a felsorolásával is, melyek Steyerországnak csak egy-két helyén fordulnak elő vagy amelyek hiánya a délsteyer flórát a horvát flórától megkülönbözteti, minő az *Acer obtusatum*, *tataricum*, *Dianthus croaticus*, de már az eddigi felsorolás is elegendő annak megállapítására, hogy a délsteyer flóra déli fajokban, főleg karsztelemekben szegényebb kiadása a dunántuli hegyvidék flórájának s valóban Hayek nem is tekinti egyébnek a délsteyer flórát, mint a *Quercus Cerris* és *lanuginosa*-erdőkkel jellemzett silvosopannonikus flóra tagjának. A délsteyer és horvát flóra ily módon annak a flórá-

nak lesz része, mely a Kárpátok déli lejtőit, a Magyar Középhegységet, a baranyai hegyvidéket s az északnyugati Balkánt borítja s röviden pannonikus erdővidék vagy silvosopannonikum néven különböztethető meg az Alföld flórájától, a stepposopannonikumtól. Hozzáfűzhetjük ehhez a megállapításhoz azt, hogy különösen a Magyar Középhegység dolomit-, mész és bazalthegyein a silvosopannonikus flórát jellegzetes, főleg karszt-és mediterraneus-elemekben gazdag saxosopannonikus sziklai flóra élénkíti és hogy a silvosopannonikus flóra területének bennünket e tanulmány keretében közelebről érdeklő részei, a Kárpátok déli pereme, a Magyar Középhegység, a Mecsek és a steyer-horvát terület flórája csak fokozatokban tér el egymástól, lényeges vonásaiban azonban megegyező. Így a délsteyer és horvát flórában *Quercus lanuginosa*, *Cerris*, *Fraxinus Ornus*, *Ostrya*, *Cotinus*, *Acer obtusatum*, *Tilia tomentosa*-val találkozunk, a Bakonyban ezek közül már elmaradt az *Ostrya*, *Acer*, *Tilia*, végül a Kárpátok déli peremén e fák közül már csak a két tölgy alkot összefüggő láncolatot, míg egyes faj (*Cotinus*) izolált termőhelyről ismeretes.

Ennek a megállapításnak nagy jelentősége van a következő okokból:

Eddig azt a flórát, mely a Dunántulhoz dél felől csatlakozott, az illyrikus flóra (Borbás) vagy illyrikus átmeneti flóra (Gombocz) névvel volt szokás jelezni. Az illyrikus flóra északi határát azonban már Beck G. (Veg. verh. d. illyr. Länder, 1901) a Szávánál vonta meg és az ettől északra a Kárpátok déli pereméig terjedő flóra eltérő jellege mindjárt nyilvánvalóvá lesz, ha a flóra elemeit összehasonlítjuk egymással. Így, ha a Karszterdő elemeit tekintjük, a *Carpinus duinensis*, *Acer monspessulanum*, *Juniperus Oxycedrus*, *Pistacia*, *Rhamnus fallax*, *Coronilla emeroides*, *Cytisus ramentaceus*, *Helleborus multifidus*, *Freyera*, *Aristolochia pallida*, *Cyclamen repandum*, *Omphalodes verna* sat. mindjárt szembeszökővé teszik a különbséget. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez a különbség nem abszolútus jellegű, mert hiszen a silvosopannonikus flóra elemeinek tulnyomó része az illyrikus flórával közös úgy, hogy a silvosopannonikus flóra is végeredményben nem egyéb, mint az illyrikus flóra északibb tagja, mely a Kárpátok déli pereméig terjedő vonulatában déli fajainak számából és tömegéből egyre veszít, azonban még legészakibb termőhelyein sem nélkülözi a karszt-, sőt mediterraneus elemeket, aminek bizonyítására elég itt a *Cotinus*, *Hacquetia*, *Ionorchis* előfordulásaira, a Kis-Kárpátok keleti lejtőinek és a nyitrai Zoborhegynék flórájára hivatkozni. De viszont az illyrikus flóra sem más, mint a mediterraneus flóra északibb tagja, mely lombhullató erdővével az örökzöld mediterraneumot észak felől beszegi.

Hayek nagy érdeme, hogy erre az összefüggésre nyomatékosan rámutatott (Pontische und pannonische Flora: OeBZ. 1923, 231—235) s hangsúlyozta, hogy a pannonikus erdővidék vagy silvosopannonikum

flórája nem egyéb, mint a harmadkorvégi lombhullató erdőövnék a jégkorszakok által állandóságában és összetételében többé-kevésbé megzavart, de autochthon maradványa, mely a fejlődés egy későbbi stádiumában keleti-, steppe-elemeket is vett fel magába. A silvosopannonikum itt volt már a harmadkor végén; a stepposopannonikum későbbi fejlődés eredménye.

Szükséges volt ezzel a ténnyel és ezekkel a viszonyokkal részletesebben foglalkoznunk, mert csak ennek a fejlődéstörténeti szempontnak segítségével érthetjük meg a sopron-ostffyasszonyfa-keszthelyi határterület flórájának változatos és heterogenus összetételét s annak a pannonikus flórának jellemét, melyhez Vasvármegye keleti siksága tartozik.

Dél felől a pannonikus flóra nem éri el a vármegye határát, mert a windischgraz-luttenbergi határvonal a Murától és Drávától délre halad tovább.

¹Az újabb idevágó irodalomból l. Himmelbaur, Verh. z. b. Ges. 1922, (162). — ²Köztük tipusos nyugati alakok is, mnit a *R. Lejeunii* ssp. *soproniensis* és a *Rhamnifolii* csoport egy tagja is. — ³A törpe buzogányt 8 éves koromban bőven láttam Czelldömölk és Merse között egy lápos réten, melyet azóta felszántottak. E faj ma már a Borbás-közölte helyen sincsen, de a Marcal középső folyásánál volt előfordulása analogus a *Primula farinosa* előfordulásával a Marcal felső folyásánál s a Marcal völgyének korábbi flórájára enged következtetést. — ⁴A Ság-hegyen. — ⁵1914-ben Felsőőr mellett utszéli árokban is volt néhány behurcolt tö. — ⁶E tölgyfajon kívül említett többi faj a kőszegi flóraszigeten sem fordul elő. A *Qu. lanug* a vasm. pannonikumban apró, sterilis cserje, Kőszegen fruktifikáló fa. — ⁷Ma már aligha. — ⁸MBL., 1923, 45. Wierzbicki-ék adatait az újabb kutatások mindig csak megerősítették. — ⁹Hayek Pflgeogr. Steierm. 112. — ¹⁰MBL. 1924, 60.

III. Praenorikum. 1. Általános jellemzés. Az eddigi fejtegetések során elkülönítettük a megye geológiailag legrégibb és legifjabb részét: az őspalahegységet mint norikumot, a Kemenesalja sikságát mint a pannonikus flóra tagját. A megye területének megmaradt része geológiailag szintén teljesen homogenus alakulat.

Attól a határvonaltól ugyanis, melyet Hayek a steyer subalpinum alsó határa gyanánt kijelöl s mely voltaképen a harmadkori magyar beltenger öblét képező grázi medencét öleli körül, harmadkori kavics-és agyaglerakodásnak széles sávja nyomul Magyarország felé, betölti Vasvármegyének a Norikum és Pannonikum területén kívül eső egész részét és felöleli Zalamegye szomszédos dombvidékét.

Tájképileg is homogenus terület. Általánosságban egyhangu, kis részleteiben rendkívül változatos. Az alacsony, Vas megyében átlag 2-300 m magas agyag és kavicsdombokat az Alpesekből lesiető vizek szeszélye össze-vissza szeldelte s a terület csak Vas megye északi részében és Nagykánizsán túl laposodik el. E határokon belül mindig ugyanazt a képet találjuk: kanyargó vagy hosszanti völgyek között huzódó domb sorokat

változatos lejtőkkel és hajlásokkal, melyeket még jobban kidomborít az emberi kultúra, amint a különböző hajlású sikokat más-más művelés alá vonja vagy eredeti állapotában meghagyja.

Ez a geologiailag azonos eredetű (csupán néhány bazalthegytől, devoni pala és a steyer subalpinum határán mészhegyektől megszakított), talajviszonyait illetőleg azonos összetételű és tájképileg is homogénus terület a *praenorikum*: átmeneti flórasáv a norikumi és a steyer-horvát silvosopannonikus flóra között, a stepposopannonikus elemeknek majdnem teljes hiányával. A norikumtól az *Abies* és *Larix* hiánya vagy csupán sporadikus előfordulása, a subalpinus flóraelemeknek lényegesen kisebb száma és sok esetben a folyóvizek mentével való szembetünő kapcsolata, a déli elemek felhatolása és a szőlőkultúra; a délsteyer-horvát silvosopannonikumtól a norikumi jelleg erősebb és ősbibb volta s a déli elemeknek lényegesen alárendeltebb szerepe választja el. Eredetileg mielőtt az emberi kultúra megbontotta volna, összefüggő erdőterület egészen a Balatonig, csupán lópoktól és *Calluna*-heidektől megszakítva. Nyugati (steyer és nyugatvasmegyei) részében *Picea*, *Pinus*, *Quercus Robur*, *sessilis*, *Fagus*, *Carpinus*, gyakran keverék-erdők jellemzik, középső részein e fák közül elmarad a *Picea*, míg a keleti részeken a *Pinus* is mind ritkább lesz és helyébe a *Quercus Cerris* lép. Ennek megfelelően a terület nyugati felében a norikumi elemek lényegesen praedominálnak, kelet felé pedig a déli elemek és főleg a Karstheide tagjainak száma növekszik. A *Castanea*, melyről alább külön lesz szó, csaknem az egész területen előfordul vagy előfordult. A *Calluna*, sok helyen a *Sarothamnus*-szal társulva nagy területeket elborít s a terület határa jóformán a *Calluna* elterjedésével esik össze. A *Rubus*-flóra helyenkint igen változatos s nagy tömegével is feltünő. A *R. Clusii* az egész praenorikumban elterjedt, a déli jellemű *R. bifrons* a vidék legközönségesebb szedre s a szőlőkultúra övébe kapcsolódó *R. tomentosus* gyakorisága épugy déli hatásra vall, mint maga a szőlőkultúra, melynek növényföldrajzi jelentősége vidékünkön az, hogy a szőlő Középeurópában csak ott kultiválható, aholatlantikus, pannonikus vagy mediterraneus hatás nyilvánul.¹ Rendkívül jellemző a praenorikumra a *Primula acaulis* és *Cyclamen* elterjedése, mielőtt azonban ilyen irányban a további részletezésbe mennénk, a norikumi és déli elemek keveredésének bemutatása végett szükségesnek mutatkozik a terület néhány pontját legjellegzetesebb növényfajaival bemutatni. Tanulmányunk elsősorban Vas megye flóráját akarja magyarázni, ezért a steyer praenorikumból csak a magyar határ közelébe eső néhány pontot választunk ki.

Fürstenfeld-nél az alpesi határ még erősen érvényesül: *Lycopodium complanatum*, *Nephrodium montanum*, *Stellaria nemorum*, *Trollius*, *Daphne Cneorum*, *Lysimachia nemorum*, *Doronicum austriacum*, de viszont *Castanea*, *Dianthus barbatus*, *Vicia oroboides*, *Euphorbia villosa*, *Ve-*

ronica acinifolia, *Rubus tomentosus*, egy kis bazalttufadombon pedig, közvetlenül a magyar határon *Erythronium* és *Isopyrum*. — *Gleichenberg* vidékén *Quercus Cerris*, *Populus alba*, *Ulmus laevis*, óriási fageturnok, *Aquilegia vulgaris*, *Aconitum Vulparia*, *Helleborus dumetorum*, *Vicia oroboides*, *Anthemis tinctoria*, *Pulmonaria angustifolia*. *Euphorbia polychroma*, *Moenchia*, *Silene annulata*, *linicola*, *Potentilla rupestris*, *Rosa gallica*. — *Radkersburg*-nál *Mura* mentén való leszállás következményeképen még több a norikumi elem, mint *Gleichenberg*-nél, de viszont nagyobb már a déli elemek száma is. Az előbbi csoportból valók a *Scolopendrium*, *Nephrodium montanum*, *austriacum*, *Polygonum Bistorta*, *Aquilegia*, *Aconitum Vulparia*, *Thalictrum aquilegifolium*, *Myricaria*, *Veronica latifolia*, *Lysimachia nemorum*, *Doronicum austriacum*, utóbbi csoportba a *Caldesia*, *Narcissus*², *Tamus*, *Moenchia*, *Dianthus barbatus*, *Helleborus dumetorum*, *Clematis integrifolia*, *Hypericum barbatum*, *Rubus tomentosus*, *Lonicera Caprifolium*, *Lathyrus montanus*. — *Muraszombat* vidékének déli elemei közül legjellemzőbbek a *Lonicera Genista nervata*, *Dianthus barbatus*, *Rubus tomentosus* és az épügy, mint *Radkersburg*-nál egész mezőket fehér virágompába borító *Narcissus*³, míg a *Myricaria*, *Salix incana* és *Struthiopteris* a *steyer* norikumból jutott ide. A *radkersburgi* és *muraszombatvidéki* *Narcissus* magyarázatát adja e faj drávaparti (somogymegyei) előfordulásának⁴, viszont a somogymegyei *Caldesia* támogatja e fajnak még kétes *radkersburgi* adatát. — *Dávidháza* vidékének flórájában a *Rubus*-ok sokszor áthatolhatatlan tömege és nagy változatossága, a callunetumok, *Carex brizoides*, *Polygonum Bistorta*, *Salix aurita*, *Alnus viridis*, *Daphne Cneorum*, *Caltha rostrata*, *Thalictrum aquilegifolium*, *Chimaphila*, *Pirola uniflora*, *rotundifolia*, *chlorantha*, *Galium rotundifolium*, ezekkel szemben viszont *Rubus tomentosus*, *Dianthus barbatus*, *Genista nervata*, *Euphorbia villosa* var. *glabra*, *Veronica acinifolia*, *Lathyrus Nissolia*. — *Szarvaskend* körül *Angelica montana*; sok kisebb-nagyobb alnetum *Rubus*-sűrűséggel és gazdag páfrányflórával (*Neprodium spinulosum*, *austriacum*, *filix mas*, *Athyrium filix femina*) oly élénken emlékeztet a *Morvamezőre*, hogy a *Nephrodium cristatum*-nak *Mártontól* származó adatát kétségbevonni nem merném.⁵ — *Vasvár* mellett a *szentkúti* erdő bükkösében *Cyclamen*, *Primula acaulis*, *Oxalis*, *Asperula*, *Salvia glutinosa*, a forrás partján *Cardamine amara*, *Stellaria nemorum*, *Cerastium silvaticum*, *Carex elongata*, egy ösmocsár *Cicutá*-val, a *Rába* és *Csörnös* artéri rétjein *Succisella inflexa*, *Silauus flavescens*, *Rum* felé a berkekben *Fritillaria*, *Isopyrum thalictroides* var. *pubescens*,⁶ a *kökényesi* dombon *Asphodelus*, *Muscari botryoides*, *Moenchia*. — *Kám* község határában *Jeli*⁷ pusztán óriási callunetum *Sarothamnus*-szal; sphagnetum, *Drosera*, *Parnassia*, *Lycopodium clavatum*. — *Zala-Baksa* vidékén *Gyclamen*, *Pri-*

mula acaulis, *Fritillaria Succisella*, *Dianthus barbatus*, *D. pratensis*, *Moenchia*, *Genista nervata*, *G. sagittalis*, *Helleborus dumetorum*, *Galium rotundifolium*, *Rubus Clusii*, *Achillea Ptarmica*. — Gelse körül, melynek egyik Gesztenyéshegyéről már a Balaton tárul a szem elé: *Sarothamnus*, *Salvia glutinosa*, *Oxalis*, *Cardamine amara*, *Carex elongata*, *Cirsium rivulare*, *Orchis incarnatus*, *Dryopteris lobata*, *Rubus Clusii*, *styriacus*, *bifrons*, *tomentosus*, *Clusii x hirtus*, *caesius x idaeus*, *Fagus*, *Quercus Cerris*, *Castanea*, *Primula acaulis*, *Cyclamen*, *Viola collina*, *Staphylea*, *Tamus*, *Trifolium patens* s talán már az eddig felhozott néhány példa is eléggé mutatja a norikumi és déli flóraelemeknek sajátzerű összetalálkozását vidékünkön. A praenorikum szélső határát, miként már említettük, a *Calluna*, nedves réteken pedig a *Cirsium oleaceum* (Türje) seregei jelzik.

A steyer praenorikumban a subalpinus fajok száma természetszerűleg nagyobb és recens leszállással is sokkal inkább gyarapodhatik, mint Vas megyében, de érdekes azért a praenorikum magyar részében előforduló subalpinus fajok közelebbi vizsgálata is, értve itt subalpinus fajok alatt mindazokat, melyek előfordulásának centruma Steyerország szomszédos flórájában a subalpinumban van. E fajok a következők:

A páfrányflóra refugiumaiban, kutakban fordult elő egy-egy példányban, de ma már kiveszett a *Scolopendrium*. A Murával szállott le a *Struthiopteris*, a Rába mentén valamikor a *Hepatica*, *Leucium* a *Galanthus*-szal együtt úgy, hogy ezeknek Vasvármegye alacsonyabb részein (észak felé egészen a megyehatárig) való előfordulása nem a vas megyei norikummal, hanem a steyer területtel függ össze; a Gyöngyös mentén szállt le a *Sisymbium strictissimum*, sőt a folyóvízzel néha oly növény is eljuthat a praenorikumba, mely a vas megyei norikumból ismeretlen, így a *Geranium pratense* a Gyöngyös egy áradásával Sággy István dr. kámoni parkjába.⁵⁹ Van azonban számos faj, melynek előfordulását nem lehet ilyen módon magyarázni. Ezek egy része a vidéknek csak egy-két pontjáról ismeretes, pl. *Thalictrum aquilegifolium*, *Caltha rostrata* és *Polygonum Bistorta* (Dávidháza tágabb értelemben vett vidékén, hol különösen az utóbbi faj igen elterjedt), *Circaea intermedia* (Rátót) *Senecio ovirensis* (Gősfá); más fajok szélesebb körű elterjedést mutatnak, pl. *Abies alba* és *Alnus viridis* (a Steyerrel határos részeken), *Cardamine amara*, *Stellaria nemorum*, *Aconitum Vulparia*, *Galium rotundifolium*, *Angelica montana*, *Daphne Cneorum*, *Ptarmicia*. *Pirola*-k etc., egyesek (*Salvia glutinosa*, *Dianthus pratensis*) általában elterjedtek s az utóbbi kategoriákba tartozó fajok számát a további kutatás még lényegesen gyarapíthatja, hiszen csak nemrég vált ismeretessé a Jeli puszta *Sphagnum*-lápja. Ezek a fajok gyakran zárt völgyekben, a vidéken eredő patakok forrásterületén s általában olyan körülmények között

fordulnak elő, hogy őket a praenorikumban régóta honosoknak kell tekinteni, legalább is az időtől fogva, hogy a praenorikum jelenlegi bélyegét megkapta.

A praenorikumnak ugyanis, mint a subalpinumhoz vezető lépcsőfoknak ebbeli jellemét nem annyira a részletek, mint inkább a nagy vonások adják meg: a fenyvesek nagy kiterjedése sajátos növényzettel, különösen Pirolaceákkal, a bükkösök és kísérő növényeik nagy elterjedtsége, a callunetumok s mindezeket a nagy vonásokat részleteikben színezik ki a subalpinus flóraelemek, melyek előfordulása különösen ott feltűnő, ahol már a fenyőerdők is elmaradnak.

Mielőtt ezek után a praenorikum déli elemeinek tárgyalására áttérnénk, foglalkoznunk kell azzal a sajátos ténnyel, hogy a praenorikumi flórasávba nem csupán dél felől, hanem észak és kelet felől is juthattak déli elemek. Eddig csak a praenorikum déli mentében huzódó steyer-horvát silvosopannonikus flóráról beszéltünk, de most meg kell vizsgálnunk a területünk északi határán előforduló, eddig figyelmen kívül hagyott xerothermikus flóraszigeteket, valamint a Bakonynak vidékünkkel való kapcsolatát.

2. Flóraszigetek a praenorikum határán. Már a steyer praenorikum déli határán huzódó Posruck és Windische Büheln flórája sok tekintetben eltérő a praenorikum flóratypusától, reánk nézve azonban a terület északi határán, a grazi medence északi részében, a subalpinus flóra határterületén előforduló xerothermikus flóraszigetek fontosak. Ezek között legnevezetesebbek a Weizklamm, ahol alpesi flóraelemek mellett *Ostrya*, *Philadelphus pallidus*, *Evonymus latifolius*, *Peltaria*, *Thalictrum pseudominus*⁸ fordul elő. Gösting mellett mésztalajon *Quercus lanuginosa*, *Potentilla arenaria*, *Bupleurum falcatum*, *Siler trilobum*, *Scorzonera austriaca*, *Fumana*; Peggau mellett *Minuartia setacea*, *Viola cyanea*, *Thalictrum foetidum*, *Alyssum transsylvanicum*, *Geranium rotundifolium*, *Cerastium arvense* f. *adenophorum*,⁹ *Fumana*; a Plabutsch-on *Quercus lanuginosa*, *Erythronium*, *Potentilla micrantha*, *Adenophora*, *Lactuca virosa*, *Linum hirsutum*, *Mercurialis ovata*, a Schöckl lejtőjén *Silene Otites*, Hartberg mellett *Viola Kitaibeliana*, *Asperula cynanchica*¹⁰ s ugyancsak mindenütt mésztalajon még több faj, melyről később lesz szó s mely a most felsoroltakkal egyetemben Steyerországnak vagy csupán ezekről a pontjairól ismeretes vagy legközelebb csak Dél-Steyerországban, a windischgraz-luttenbergi vonaltól délre fordul elő. S ki kell itt emelni, hogy a *Castanea* is Steyerországban a steyer praenorikum északi határterületén, a köflach-graz-fürstenfeldi vonal mentén éri el spontán elterjedésének északi határát.

Hogyha a steyer flóraszigeteket egymással összehasonlítjuk, fel fog tűnni, hogy azok már egymás között is igen sok eltérést mutatnak. Még

szembetűnőbb lesz ez a jelenség, ha összehasonlításunk körébe az alsó-ausztriai xerothermikus flóraelemeket is bevonjuk, ott ugyanis az Alpesek lejtőin ugyanazzal a jelenséggel találkozunk, mint Steyerországban. Nem lehet feladatunk itt ezekkel a jól ismert tényekkel részletesebben foglalkozni s csak mint legmarkánsabb adatokra a *Pinus nigra*, *Cotinus*, *Crocus neapolitanus*, *Dracocephalum austriacum*, *Convolvulus cantabricus*, *Paeonia corallina*, *Lathyrus variegatus*, *Ionorchis*, *Plantago Cynops*, *Artemisia saxatilis* keletalpesi előfordulására utalunk s kiemeljük azt a még kéllőleg nem méltatottényt, hogy Alsó-Ausztriának ez a xerothermikus reliktumflórája sok tekintetben erősebb déli jellemet mutat, mint a tőle délre fekvő Steyerországé, aminek magyarázata talán az, hogy a kelet felé nyitott ausztriai terület a jégkorszakok idején is a kelet felől jövő légáramlatok révén enyhébb klímával bírt, mint a sokkal inkább zárt grázi medence. A *Castanea* határvonala is az utóbbiban aránylag jobban leszorult, mint az előbbiben.

Teljesen analogus a most vázoltakkal a xerothermikus elemeknek szigetszerű előfordulása a vas megyei norikum délkeleti lejtőjén Kőszeg és Városhodász között. Itt mindenekelőtt a *Castanea* az, melynek tömeges előfordulása e flóraszigetnek jellemét megadja. Kőszeg mellett a Meszesvölgyben *Quercus lanuginosa*, *Orchis tridentata*, *Anacamptis*, *Himantoglossum*, a gesztenyésekben *Cirsium pannonicum*, *Adenophora*, *Orchis purpurea*, *Laserpitium latifolium*, *Chaerophyllum aromaticum*, *Senecio campestris*, *Pulmonaria angustifolia*, *Lathyrus montanus*⁵⁸, *Scorzonera humilis*¹¹, *Inula hirta*, *Hierochloe australis*, *Veratrum nigrum*, az alsó téglagyár fölött szakadékos parton *Prunus fruticosa* társaságában *Lonicera Caprifolium* kétségtelenül spontán és nem elvadult¹² állapotban; beljebb a hegyterületen, de még a lékai védett völgyben Hámor mellett *Bupleurum falcatum*, Rendeke mellett *Quercus Cerris*. — Velem körül *Calamintha intermedia*, *Nepeta pannonica*, *Ceterach*, *Rosa spinosissima*, *Anemone silvestris*, *Cytisus Laburnum*, *Staphylea* s mivel a *Potentilla* genusznál a mirigyesség déli jellemű bélyeg, itt kell megemlitenünk a *P. pallida*-nak egy a kőszeg-rohonczi hegyvonulaton kizárólag előforduló, erősen mirigyes eltérését (f. *perglandulosa*)¹³, habár az u. n. finomabb, sokszor még kéllően nem tisztázott eltérésekre való hivatkozást érthető okokból lehetőleg kerüljük. — Rohonc körül *Thalictrum pseudominus*, *Pulsatilla grandis*, *nigricans*, *Anthemis tinctoria*, *Iris variegata*, *Asperula tinctoria*, *Viola alba*, *Helleborus dumetorum*. — Városhodász mellett *Spiraea oblongifolia*, *Linaria genistifolia*, *Seseli osseum*¹⁴, *Primula canescens*. — Az izolált Vashegyen *Teucrium montanum*, *Aster Amellus*, *Veronica spuria* és *Dianthus Pontederæ*, mely itt a *D. pratensis*-szel találkozik, a Csádhegy szerpentinjén *Thlaspi goesingense* és *Mercurialis ovata*. — A két *Pulsatilla* Városhodáson túl a

lejtőkön majdnem Városszalónakig elksér, ahol egy eldugott völgyben a *Chamaenerion palustre*-nek van a megyében egyedüli termőhelye. Fel-tünő jelenség még ezen az egész flóraszigeten a *Prunus fruticosa* nagy elterjedtsége és gyakorisága.

Épügy, mint a steyer praenorikum északi határán, ez a kőszeg-városhodási vonulat itt is egyuttal az északi szelektől védett klimatikus szigetet alkot, aminek elég dokumentuma a Ozák fölött egy gyümölcsös-kert előtt álló nagy *Cedrus atlantica* s az a tény, hogy a *Rubus tomentosus* egészen 700 m-ig, a *Carex humilis* pedig az Irottkő gerincére felhatol. Ez a kedvező klimatikus helyzet és a hegyvonulat őspaláinak már korábban említett mésztartalma adja meg a magyarázatát a flórasziget létezésének. Történetének kérdése azonban már nem ilyen egyszerű.

Hogyha a kőszeg-városhodási flórasziget növényeit a steyer flóraszigetekkel összehasonlítjuk, ugyanazzal a már korábban észlelt ténnyel találkozunk: amint a steyer flóraszigetek egymás közt is kevés közös vonást mutatnak, a mi flóraszigetünk növényei között a *Quercus lanuginosa*, *Thalictrum pseudominus*, *Bupleurum falcatum*, *Adenophora*-n kívül alig van több, a steyer flóraszigetekkel egyező vonás. De érdekes az eredmény akkor is, ha a kőszeg-városhodási hegyvonulat xerothermikus elemeit a vas megyei pannonikummal hasonlítjuk össze. Itt ugyan a terület közelségénél fogva természetesen már több a közös elem (*Quercus lanuginosa*, *Cerris*, *Iris variegata*, *Dianthus Pontederæ*, *Pulsatilla*, *Anemone silvestris*, *Rosa spinosissima*, *Mercurialis ovata*, *Seseli osseum*, *Linaria genistifolia*, *Calamintha intermedia*, *Aster Amellus*) de az előfordulás körülményei nem olyanok, hogy a kőszegvidéki termőhelyeket e fajok kemesaljai előfordulásával közvetlen kapcsolatba hozni lehessen s ezeken kívül is még mindig marad egy sereg növény, mely ebbe a kategóriába sem tartozik. Ezek közül egyesek (*Pulmonaria angustifolia*, *Lathyrus montanus*, *Scorzonera humilis*, *Nepeta pannonica*) a praenorikumban nagyobb elterjedéssel bíró fajok közé tartoznak, mások (*Staphylea*: Katafa; *Lonicera Caprifolium*: Muraszombat; *Anacamptis*: Gősfá) a megye egy-egy távolabbi pontjáról ismeretesek s az utóbbi termőhelyek összefüggése más irányba vezet. De még ezeken kívül is mindig marad tekintélyes számú faj, mely csak igen távoli helyről ismeretes: *Spiraea oblongifolia*, *Ceterach*, *Orchis tridentata*, *O. purpurea*, *Himantoglossum*, *Adenophora*, *Laserpitium latifolium*, *Chaerophyllum aromaticum*, *Cytisus Laburnum*, *Thalictrum pseudominus*, *Bupleurum falcatum*, *Teucrium montanum*, *Veronica spuria*, *Asperula tinctoria*.

Hogy ezek közül néhányat tüzetesebben is kiemeljünk, a *Spiraea* pl. Steyerországban hiányzik, Alsó-Ausztriában egyedüli termőhelye a reliktumairól (*Thlaspi goesingense*, *Peltaria*) egyébként is nevezetes Gősing, ahol tiposus alakjában (*S. media*) fordul elő¹⁵, kelet felől pedig

a Közép-Duna hegycsoportja, a Mecsek és a Harsányi hegy. A *Ceterach* Ausztriában hiányzik, Dél-Steierországnak két helyén fordul elő, kelet felé pedig legközelebbi termőhelye a veszprémmegyei Nagy-Somlyó, mely már a Bakounynak tagja. A velemi termőhely e mediterraneus fajnak egyébként is egyik legészakibb előfordulása s e faj királyhágói (Rév) termőhelyének párja. — A *Veronica spuria* Alsó-Ausztriában és Steyerben hiányzik, kelet felé legközelebbi termőhelyei Tapolcza vidéke és a veszprémmegyei Kabhegy.

Már az eddigi fejtegetések nyomán is azt a benyomást kell szerez-nünk, hogy az a xerothermikus flóra, mely ma a közszeg-városhodászi hegyvonulaton él, hosszú, heterogenus⁶⁰ és megszaggatott fejlődésnek lehet csak az eredménye. Erre a döntő feleletet megadja a *Castanea*, aminthogy általában véve is a *Castanea* őshonosságának kérdése a vasmegyei flóra problémájának a tengelye.

3. A *Castanea* őshonossága. A kérdés fontosságát Fekete és Blattny¹⁶ is helyesen felismerték, mindazonáltal úgy hisszük, hogy véleményük, mellyel a kérdést Vas megyére vonatkozó részében tagadól-ag intézik el, nem alapul a *Castanea* vasmegyei elterjedésének és az előfordulás körülményeinek pontos ismeretén.

Fekete és Blattny véleményüket a következőkben foglalják ösz-sze: 1. A *Castanea* eredetileg vad a Dráváig. 2. Korábbi ültetés eredményeként meghonosodott a Dráva és Duna között az Alpok közelében. — 3. Az elvadulás legszélső helyei a Kárpátok hegrendszerének enyhébb klímával bíró lejtői.

Véleményük indokolásánál mindjárt feltűnik, hogy a *Castanea* előfordulását a kis Kárpátok keleti lejtőin problematikusnak egyáltalán nem tekintik, annak spontán lehetőségére nem is gondolnak. Pedig itt a szőlő, *Castanea*, *Quercus sessilis*, *Fagus* övének egymásra következése a kultura pusztítása dacára ma is még megállapítható, aminthogy ezt a tényt a terület-legújabb növénygeografusa, Eynar Du Rietz is megállapította¹⁷. S hogy a kis Kárpátok keleti lejtőjének flórája egyebekben is a közszegivel teljesen analógus xerothermikus flóraszívetet alkot, arra nézve a Supplementum Florae Posoniensis c. munkámban¹⁸ felsorolt adatokra utalok.

A *Ruscus Hypoglossum*, *Polycarpon*, *Ionorchis*, *Himantoglossum*, *Laburnum alpinum*, *Smyrnum*, *Trigonella monspeliaca*, *Potentilla pedata* sat. fajok előfordulása a Kis Kárpátokban éppen nem véletlen jelenség, hanem szervesen belekapcsolódik a xerothermikus flóraszíveteknek Graz fölött kezdődő, az Alpesek keleti lejtőin át Ausztriába áthajló, majd a Kárpátok déli lejtőin tovább haladó, kelet felé természetszerűen jobban elmosódó, de pl. a nyitrai Zoborhegyen ismét nagyon szembetűnő láncolatába. S kétségtelen, hogy a *Hacquetia* kárpáti előfordulásának és a *Cotinus* trencsénmegyei izolált termőhelyének magyarázatát is ebben az

összefüggésben kell keresnünk.

Fekete és Blattny véleményének egyik fő indoka a *Castanea* Rozália- és Lajta-hegységi előfordulásának izolált volta a drávajobbparti kompakt terjedésvonallal szemben. Egy pillantás a térképükre (II. köt. V. térkép) mutatja, hogy a *Quercus confertá*-nak Erdély nyugati határszélén egészen hasonló az előfordulása anélkül, hogy ennek spontán voltában bárki is kételkednék, magában véve pedig az a körülmény, hogy valamely fát valahol kultiválnak, még nem lehet akadálya annak, hogy az a fa ugyanott őshonos is ne lehessen¹⁹. A *Pinus nigra* termőhelyeinek szakadozottságát a Dráva és Adria között a szerzők maguk is kiemelik s ha semmi más, a *Pinus nigra* alsóausztriai őshonossága egymagában elegendő lehetne a *Castanea* kérdésének eldöntésére. A *Pinus nigra* őshonosságát Alsó-Ausztriában még senki kétségbe nem vonta, pedig ez növényföldrajzilag sokkal inkább meglepő tény, mint a *Castanea* őshonossága, hiszen a *Castanea* végeredményben is csak annak a lombhullató erdőövnek tagja, mely a mediterraneumot és vele együtt a tengerpartok *Pinus*-erdeit észak felől körülveszi s melynek egész sereg tagja él a *Castaneá*-nál is jobban északra eső termőhelyeken. De a *Castanea* nyugatmagyarországi előfordulása, még ha a teljesen analogus pozsonyvidékitől is eltekintünk, távolról sem izolált. E tény megállapításához azonban Magyarországon kívül Steyerországot és Alsó Ausztriát is bele kell vonni vizsgálatunk körébe. A *Castanea* magyarországi előfordulásának összes adataira itt nem terjeszkedhetünk ki s csak olyan tényeket emelünk ki, melyek a vas megyei flóraszívet kérdését közvetlenül vagy közvetve érintik.

Bátky Zsigmond²⁰ rendkívül értékes adatsorozatot állított össze a gesztenyével kapcsolatos hely- és személynevekről. Összesen 25 vármegyéből sorakoztat fel a gesztenye szóból képzett helyneveket s a szelíd gesztenye mai elterjedése (Fekete Blattny) feltűnően összevág ezekkel a gesztenyészemélynevekkel. Már Bátky adatai is következtetést engednek arra, hogy a gesztenye mai elterjedésének határain belül korábban sokkal jelentősebb szerepet játszott, mint ma. Így, hogy néhány példát említsünk, Somogy megyében Gesztenye község már 1240-ben fennállott, Zalamerenyén 1203 évbéli okirat öreg gesztenyékről beszél, Komárom megyében a gesztenye szó személynévben már 1138-ban szerepel (Keszthely-Gesztel) s a komáromi Gesztel szomszédságában ma is vannak gesztenyés dülőnevek. Bátky Keszthely nevét is innen származtatja és kétségtelen, hogy a gesztenyéből képzett hely- és személyneveket további kutatás még igen lényegesen gyarapítaná, nemcsak azért, mert Bátky szerint a gesztenye név már derivativum, a név régibb alakja az olasz *cas'agna* és szlovén *kosztány*, *kasztány*-hoz közelebb álló *gasztonya* (s így a *Gasztony*-ok és *Gosztony*-ok, de a szlávoktól lakott

területeinken sűrűn előforduló kosztány, kosztajnica sat. helynevek is idetartoznak), hanem azért is, mert pl. a praenorium területébe tartozó Gelse vidékén egymagában négy Gesztenyés hegy is van; Zala-Börzön-cétől északnyugatra a Hosszú Gesztenyés elnevezés elárulja, hogy ott korábban más gesztenyések is voltak; Gesztenyés erdőnévvel Vasvár mellett is találkozunk, de ma már gesztenye nélkül; Szombathelyen még 1855-ben létezett a Gesztenyés dülő neve²¹. Mindezek az adatok azért bírnak fontossággal, mert csak akkor, ha ezeket az egész ország területére összegyűjtöttük, lesz még csak igazán nyilvánvaló a gesztenye egykori óriási elterjedése hazánkban. De már az eddigi adatok is elegendők annak a megítélésére, hogy a gesztenye ilyen sok helyen és ilyen nagy területen ültetett nem lehetett, sőt hogy éppen országunk területének gesztenyében való gazdagsága lehetett már az őskorban is egyik ok, amely miatt azt az ősnépek annyira felkeresték. Vasmegye híres őstelepének, a velem-sztvidi őstelep egykori jelentőségének okait is abban látom, hogy a bronzkor embere itt megtalált mindent, ami reá nézve értékkel bírhatott: a forrásvizet, táplálékát (gesztenye), ruházatát (Hódos oldal!) s az eszközeinek előállításához szükséges nyersanyagot (rézére, antimonit)²². Hogy a gesztenye a Kárpátok és Dráva között később megritkult, annak történeti oka van, melyet később fogok érinteni.

A praenoriummal kapcsolatos területen a *Castanea*-t ma is nem egy helyen találjuk olyan körülmények között, hogy spontán voltában nem lehet kétségünk. A nyugati Bakony erdős bazalthegyein Vindornya és Tapolcza között a gesztenye mint a vegyes erdő egyik fája fordul elő, Degen a Szt. Györgyhegyről említi s az ezzel a hegygel analogus Nagy-Somlyó bazaltkupjának meredek lejtőjén a *Castanea* cserjealakban a következő fajokkal él együtt: *Acer campestre*, *Ulmus glabra*, *Prunus Mahaleb*, *spinosa*, *Quercus lanuginosa*, *Staphylea*, *Sorbus lanuginosa*, *Evonymus eur.*, *verrucosus*, e cserjék között *Dictamnus*, *Lithospermum purpureocoeruleum*, *Euphorbia polychroma*, *Muscari tenuiflorum* sat. Nehéz volna megérteni, hogy ilyen környezetben miért legyen éppen a *Castanea* idegen. Általában a nyugati Bakonyban s a Zala folyó észak-déli folyása mentén gesztenyékkel mindenfelé találkozunk kultivált állapotban is s a Sümegen, Türrén és Zalaszentgróton minden ősszel tartott gesztenyevásár kétségtelenül korábbi nagyobb gesztenyevásárok maradványa. Sümeg (babsai szőlők) és Keszthely (Sztgyörgyvár) mellett nagy és öreg gesztenyék állanak és a nyugati Bakonyt a praenorium szempontjából a *Castanea* egyik előfordulási centrumának kell tekinteni.

Vasmegyében terjedelmes s eddig még kellően nem méltatott gesztenyések vannak a muraszombati és szentgotthárdi járásban (Mártonhely, Battyánd, Musznya, Sztsebestyén, Gesztenyés-Kustanócz, Tótkeresztur, F. Petrócz, Sűrűháza, Gyanafa, Kerkaszabadhegy, Nádorfa, Kerkafő,

Istvánfalva, Farkasdifalva)²³. Ezekről a jugoszláv megszállás miatt közelebbi adataink nincsenek²⁴, pedig éppen a kísérő növényzetük ismerete lenne különösen érdekes. Ezek a gesztenyések a praenorikum szempontjából annyiban bírnak különös fontossággal, hogy összefüggenek a *Castanea*-nak steyerországi, a délsteyer flórahatárhoz kapcsolódó s a Köflach — Graz — Fürstenfeld pontokkal határolt spontán előfordulásával. Ennek az előfordulásnak spontán voltát pedig kétségtelenné teszi az a tény, hogy a *Castanea*-t a steyer pliocénben Gleisdorf mellől, vagyis a Köflach — Graz — Fürstenfeld határvonallal bezárt területén valóban kimutatták²⁵ és ez a terület a jégkorszak legmagasabb fokán is a jégáraktól mindig távol esett.

De a vasmegyével szomszédos területre ma már két olyan forrásmunkával is rendelkezünk, mely a *Castanea* kérdését különös vagy éppen kizárólagos vizsgálat tárgyává tette. Egyik Hayek: Pflanzengeographie von Steiermark c. műve, melyre éppen most hivatkoztunk, a másik Rosenkranz: Die Edelkastanie in Nieder-Oesterreich²⁶ c. dolgozata, mely utóbbinál fontosnak tartom azt a körülményt, hogy Hayek művével egyidőben jelenvén meg, annak adatait még nem használhatta és így tőle függetlenül jut el ahhoz a véleményhez, hogy a *Castanea* Alsó-Austriában a Melk — Obergrafendorf — Rotheau — Böheimkirchen — Neulengbach — Wienvölgy — bécsi medence nyugati széle — Gloggnitz között húzódó vonaltól keletre eső területen őshonos harmadkori reliktum, mert e határon belül a jégárak legnagyobb kiterjedése idején is olyan volt a klíma, hogy abban a *Castanea* megélhetett.

Igy tehát a *Castanea* vasmegyei őshonosságát és ezzel együtt a kőszegi flóraszíziget problémáját két oldalról is és pedig úgy palaeophytologus, mint palaeoklimatologus bizonyítékok alapján megoldottnak tekinthetjük és szükségtelen most már mindazokat az analógiákat felsorakoztatnunk, melyek a már eddig említett példákon felül harmadkori, flóraelemeknek az Alpesek keleti lejtőin való fennmaradását bizonyítják. Hogy a vasmegyei flóraszízigeten a gesztenye aránylag magasra felhatol, az éppen nem azért van, mert ültetett²⁷ hanem azért, mert a kőszeg-városhodászi lejtő nem csupán flóraszízigetet, hanem ezuttal klimatikus szízigetet is alkot, miként ezt már említettük s néhány példával bizonyítottuk is. A gesztenye a szél iránt sokkal érzékenyebb, mint a hideg iránt²⁸ s ahol a szél ellen a hegyek keleti és déli lejtőin a kellő védelmet megtalálja, nincs akadálya annak, hogy a védett oldalon nagyobb magasságban is megélhessen ugyanakkor, amikor pl. a Lajtahegység nyugati lejtőin minden kulturkísérlet csődöt mondott.

De minden eddigi argumentumon felül döntő bizonyítékot szolgáltatnak maguk a kőszegvidéki gesztenyések. Még kísérő növényzetüket sem kell tekinteni. Elég, ha végigjárjuk őket.²⁹

Aki azt a néhány telekkönyvi adatot olvassa csupán, mely Borbás Vasvárm. flórájában a kőszegi gesztenyések területéről felsorakozik³⁰ s melyek összesége nem éri el az 50 kat. holdat, az természetesen joggal kételkedhetik ezeknek a gesztenyéseknek őshonosságában. Azonban már magára Kőszegre vonatkozólag is mindjárt másképp fest a kép, ha azt mondjuk, hogy az az egész széles hajlás, mely Kőszeg városát a Kalváriahegytől a Szabóhegyig félköralakban körülöleli, a szőlők fölött és a *Quercus sessilis*-erdő öve alatt gesztenyések szakadatlan sorából áll vagy állott, mert ott is, ahol a sort a kultúra már megbontotta, az egykori gesztenyések nyomai még tisztán kivehetők. Sőt a szőlők is voltaképen a gesztenyések helyére települtek, aminek itt Kőszegen bizonyítéka az, hogy a legöregebb gesztenyefák éppen a szőlőhegyekben maradtak fenn³¹. Czákon és Velemen erre egyéb bizonyítékot is fogunk találni.

A kőszegi gesztenyések a Kalvária gerincén át függenek össze a rőti völgy gesztenyéseivel. Itt mindjárt a falu déli végében terjedelmes gesztenyéseket találunk, melyek az ötfelé ágazó rőti völgy mindegyikében a falutól átlag másfél km.-nyire, de egyes völgyben még tovább követhetők egészen addig, ahol a Fütiri Gstätten nevű részen az Eszterházybirtok határán hirtelen *Pinus silvestris*-erdő váltja fel a gesztenyéseket. Kétségtelen, hogy ennek az ültetett pinetumnak alsóbb részei korábban gesztenyések, a felsőbbek *Quercus sessilis*-alkotta erdők voltak: a tömegtelen apró gesztenye és tölgybokor eléggé elárulja ezt. A rőti völgy gesztenyevirágzás idején, magasabb pontról tekintve, a legszebb képek egyikét nyújtja. A völgynek minden pontjáról ilyenkor a fényeszöld lombkoronák fölött a *Castanea* halványsárga, a gyöngyvesszőhöz (*Aruncus*) hasonló bokrétaí mosolyognak felénk³².

A rőti völgygel azonos irányu, a Schneeberg felől jövő szelektől védett, de a Gyöngyös patak bal partján nyíló rendeki völgyben is tiszta és terjedelmes gesztenyések húzódnak Répcebónya irányában a Neusatzén dülőben s itt egyes, szembetűnő sorban álló öreg gesztenyék mutatják, ami egyébként úgy sem volt kétséges, hogy vidékünkön nemcsak őshonos a gesztenye, hanem a kulturája is régi.

Ha most visszatérünk a Szabóhegyre, ott azt látjuk, hogy ennek gesztenyéseit a Pogányvölgy felé megszakítja Kőszeg városának egy nyílvánvalóan ültetett, azonos koru fákból álló *Quercus sessilis*-erdeje, de mindjárt ezen túl, a Pogányvölgy dél felé néző lejtője csupa gesztenyéből, az alján pedig a gesztenyések közé vagy ezek helyére települt szőlőlökből áll. A szőlőházak és a sokszor óriási méretű szőlőprések fája mind gesztenyéből való³³. A Pogányvölgynek a pataktól jobb felé eső oldalán kezdődik a *Czáki*, alsó részében már egyénileg felosztott, felső részében még közös *erdő*, melynek 626 kat. hold terjedelmű egész területe minden kétséget kizárólag tiszta castanetum volt s mely Magyaror-

szágnak utolsó, sajnos már csak romjaiban szemlélhető ősgesztenyése. A gesztenyék az erdő alsó részében és egyes nehezebben hozzáférhető helyeken, mint pl. a czáki disznólegelő fölött vonuló meredekebb lejtőn még praedominálnak, de ott is, ahol már megritkultak, mint hatalmas óriások merednek ki a körülöttük felsarjadzott bükk, tölgy és gyertyán közül. A czáki ember minden építkezéséhez a gesztenye fáját használta és használja ma is, nemcsak a fa kiváló tartóssága miatt, hanem azért, mert közvetlen környezetében ez a fa bőségben volt s a legöregebb fák Czák egész határában ma is mindenütt a gesztenyék. A czáki ősgesztenyében látjuk lejátszódni utolsó felvonását a gesztenye tragédiájának s itt találjuk meg azt a történelmi okot, mely a Kárpátok és Dráva között a gesztenye megritkulását, vagy helyenkint teljes eltűnését előidézte³⁴. A megritkított gesztenyeerdő hypogaeus módon csirázó és a mókusok közvetítésére utalt³⁵ magva nem bírja a versenyt a *Fagus* és *Carpinus* epigaeus módon csirázó magvával szemben s mihelyt a sarjerdő az öreg fát eléri s az megszűnik teremni, megszűnik a gazdasági érdek is, mely fenmaradásához fűződött s a fa a legközelebbi szükségletnek áldozatul esik. Így évről évre, különösen most a világháboru által teremtett gazdasági helyzet következtében, fogynak a czáki közös erdő gesztenyéi, de az 5-6 m területű egyedek ma még nagyszámuak benne. Feltűnő, hogy éppen ezek között az öreg, soha nem gondozott fák között van sok, melynek magva különösen nagy (33-34 mm széles, 25-26 mm magas, 23-24 mm vastag)³⁶. Ezeknél csak a középső mag fejlődik ki rendesen, a másik kettő elsatnyul (f. *heterosperma*) míg az olyan egyedeknél, melyeknél mind a három mag egyenlően kifejlődik, a magvak mérete jóval kisebb (f. *homosperma*)³⁷. A gesztenyefáknak ez a tulajdonsága állandó jellegű és nem a kultúra produktuma.

A gesztenyeerdő széles sávban körülöleli azt a völgyet, melyben a czáki köfajtó áll, azután a község fölött az egész lejtőn végig tiszta állományban huzódik tovább délnek Velem községig. A Czák és Velem közötti gesztenyések valamikor óriási fákból állhattak. Az egykori faóriás helyén köralakban felnövekedett, ma már tekintélyes fák elárujják néhai ősök hatalmas területét. Velem községben a Szt. Vidhegy alatt ma is két, 8 m-t meghaladó területű fa áll, ezek azonban több törzsenek összenövéséből származtak s nyilvánvalólag ugyancsak valamely, századokkal ezelőtt kivágott ősnak helyén sarjadzottak fel.^{37 b} Ugyanezen a helyen állott az az 1839-ben kivágott hatalmas gesztenye is, mely 12 m-t csaknem elérő területével Magyarországnak egyik legnagyobb gesztenyefája volt³⁸ s melynek 12 m területű párja Prigglitzben (A.-Ausztia) ma is áll.³⁹ A czáki és velemi szőlőházak, de a lakóházak fája is épűgy, mint a Pogányvölgyben, gesztenye. A gesztenyeöv, mely idáig elkisért, körülöleli Velem község felső részét és széles sávban huzódik Bozsok felé. Különösen szép állománya van a Velemről Bozsokra vezető ut men-

tén. Bozsokról, de már megritkultan, tovább követhetjük Rohonczig, az erre a szakaszra vonatkozó adatgyűjtésem azonban még nem teljes.

Eddig a lejtőket jártuk. Ha most visszatérünk a Pogányvölgy alsó végébe s onnan tekintünk a síkság felé, a szántók között is mindenütt gesztenyét pillantunk meg. A gesztenye vidékünkön 20 m-nél magasabbra nem szokott megnőni s mivel, miként tudjuk, e fa 40-50.-ik évén túl magassági irányban már csak gyengén növekszik⁴⁰, szélességben való növekedése ellenben igen sokáig megtart, Kőszeg és Bozsok között, bármerre haladjunk az erdei és mezei utakon, mindig ugyanazt a fa-típust látjuk feltűnni: a gesztenye szélesen boltozott sűrű lombkoronájával és majdnem vízszintesen haladó főágaival a nyugalom szimbolumaként ható képét. Az egész terület, mely a Pogányvölgy alsó végétől, Czák és Velem községektől keletre húzódik s mely ma már egész terjedelmében szántóterület, legalább is a kőszeg-szerdahelyi postautig még a közelmúltban tiszta gesztenyés volt. Ezt nem csupán a dülönevek (Felsőirtás, Kecskeirtás, Felső Kecskeirtás, Komi irtás, Bende irtás, Hosszú irtás) és a szántóföldek közt meghagyott nagy számu gesztenye árulják el, hanem különösen a vízmosásos helyek, mélyárok, mélyutak, tehát a kultúrától nem érintett helyek, melyek még mind tele vannak 4-6 m kerületű öreg gesztenyékkel. De a gesztenyések valaha a kőszeg-szerdahelyi postauton is jóval túl terjedtek, aminek emlékét őrzi Szerdahelytől délkeletre egy terjedelmes dülönék Gesztenyés neve.

Miként említettem, Bozsoktól Rohonc felé topografiai adatgyűjtésem még nem teljes, de már az a terület is, melyről Kőszeg, Rőt, Rendek, Czák, Velem és Bozsok községek határában a gesztenyét összefüggő elterjedésben kimutatnom sikerült, a 3000 kat. holdat jóval meghaladja. S ha most azt, amit az ember itt elpusztított, képzeletben ismét visszaállítjuk, azt fogjuk látni, hogy ezek a községek valamikor épúgy gesztenyeerdőkbe települtek, mint a korzikai hegyi falvak⁴¹. Közülök⁴² egyedül Kőszeg városa, Bozsok és Rohonc 1301 előtti települések (várhelyek), a többi község már mind az Árpád-kort követő időből való. A vidék településtörténeti adatai is ugyanahhoz az eredményhez vezetnek, amelyhez a gesztenyések bejárása után jutottunk, hogy t. i. a gesztenyések kompakt területe csak az utolsó 5-600 év alatt, de különösen a közelmúlt 1-200 évben ritkult meg.

Az a fa, mely valahol nem őshonos, vagy a betegségek iránt való fogékonyságával vagy rossz csiraképességével szokta idegen mivoltát elárulni. Bármerre járunk a vas megyei erdőkben, mindenfelé rábukkanunk gesztenyecsemetékre, melyek magvát a mókusok hordták szét. Maguk a fák pedig rendkívül egészségesek. Nagy ritkán csomorosak, de egyébként semmi sem bántja őket⁴³. A korhadás is leginkább csak akkor kezdődik, ha ehhez az emberi durvaság megadja a lökést: a czáki ember fejszével

fokokat vág a fába, hogy gesztenyeéréskor könnyebben fejuthasson; a pásztorgyerek az öreg fák oldalában tüzelnek; a gesztenyeszedés általában gondtalanul folyik. Ha a jószerencse az emberi kártételtől megóvjá a fát, az 5-8 m kerületű egyedek is teljesen hibátlanok, de az öreg, korhadó fák regenerativus ereje is csodálatosan nagy.

Ha most a *Castanea* őshonosságának kérdésében megtett hosszú ut végén eljutottunk oda, hogy a *Castanea*-t a kőszegi flóraszigeten épügy, mint a szomszédos osztrák és steyer területen, őshonos harmadkori reliktumnak tekintjük, akkor már csak az a feladat marad hátra, hogy ennek a megállapításnak konzekvenciáit a kőszegi flórasziget xerothermikus elemeire nézve levonjuk, ez pedig abban áll, hogy olyan terület, mely a harmadkor végétől kezdve a jégkorszakon át refugiuma lehetett a nagyobb hőigényű flóraelemeknek, ebbeli jellegét a flóra összetételében szükségszerűen tükrözni fogja s az ilyen területen nem csupán a harmadkorvégi flórának, de az egyes jégkorszakok közé eső melegebb periodusoknak nyomaival is találkozunk kell. Ez magyarázza meg a különböző eredetű xerothermikus elemeknek úgy a kőszegi, mint a vele analogus steyer flóraszigeteken való együttes előfordulását, valamint az egyes flóraszigetek növényzetének — egymással összehasonlítva — változatos összetételét.

A norikum tárgyalása folyamán felsoroltuk a vas megyei hegyvidék subalpinus elemeit. Érdekes tény, hogy ezek egy része éppen a kőszegvároshodászi vonulaton fordul elő. Ez tehát nem csupán xerothermikus elemeknek gyülekezőhelye, hanem xerothermikus és subalpinus elemek találkozóhelye is. Így, hogy csak néhány példát emeljünk ki, egymás közelében terem itt a *Ceterach* és *Scolopendrium*, *Rosa spinosissima* és *R. pendulina*, *Cirsium pannonicum* és *C. Erisithales*, *Veratrum nigrum* és *V. album*⁴⁴. Ez a jelenség nem izolált, hanem találkozunk vele majdnem mindenütt, ahol flórahatárok közelében az egyes flórateületek multbeli eltolódásának nyomait fentartó u. n. reliktum-helyek, refugiumok maradtak fenn. Így a steyer praenorikumot észak felől szegélyező flóraszigetek is nemcsak a xerothermikus elemekről, hanem subalpinus elemeknek alacsony helyen való és izolált előfordulásáról (*Primula Auricula*, *Dianthus Hoppei*, *Athamantia cretensis*, *Valeriana saxatilis*, *Carduus glaucus*, *C. personatus*, *Saxifraga crustata*, *S. Aizoon*: Weizklamm⁴⁵ etc.) nevezetese.

4. A Bakony viszonya a praenorikumhoz. Tudjuk, hogy a *Calluna* a nyugati Bakony több pontján terem s éppen ezért Mágócsy-Dietz Sándor⁴⁶ joggal vetette fel a kérdést, vajjon nem kellene-e a Bakonynak nyugati részét is még a nyugati flóra területéhez, a mi definíciónk és nomenklaturánk szerint a praenorikumhoz csatolni? Vizsgálataink alapján erre a kérdésre tagadólag kell felelnünk. A Bakony-

nak ugyanis mint geográfiai és geológiai egésznek a fejlődéstörténete a flóra szempontjából is más, mint a geológiailag fiatalabb praenorikumnak, mely bár a harmadkor végén nagy részében már szárazulat volt, folyóvizektől összevissza szabdalt és minduntalan változó arculatával sokkal nyugtalanabb fejlődésen ment át, mint a harmadkor vizeiből szigetként kiemelkedő Bakony. Néhány szigethegytől, így főleg Gleichenberg vidékének Vasvármegye területére is átnyúló bazalthegyeitől eltekintve, a praenorikumnak harmadkorvégi flóraelemek fenmaradására alkalmas menedékhelyei nem voltak. A *Castanea* egyik elterjedési centrumát valóban éppen Gleichenberg bazaltvidéke körül találjuk s bár a gleisdorfi pliocén *Castanea* beleesik e faj jelenlegi északi határvonalába, mégis valószínű, hogy a jégkorszak legnagyobb kiterjedése idején a *Castanea* a gleichenbergvidéki bazaltterületre szorult vissza s onnan terjedt szét az interglazialis és postglazialis időkben. Ugyanígy állunk szemben a *Quercus Cerris* és *Asphodelus* elterjedésével a praenorikum keleti határán. Általában egyes szigetszerű előfordulástól eltekintve a xerothermikus elemeknek a praenorikum területén ősi (a harmadkor végére visszamenő) jelleget nem tulajdoníthatunk s ez a terület mai állapotában az emberi kultúra okozta változások dacára még tisztán őrzi a diluvium hatását, jellegének mai alapvonásait a diluvium végén kapta s mivel kisebb hőigényű flóraelemei a szomszédos területekről valók, flórája eredeti vonásokat nem mutat, aránylag szegény és sokkal inkább homogénus, mint pl. a Bakony flórája.

A praenorikummal szemben a hosszabb fejlődésnek eredményét mutatja a Bakony a.) déli flóraelemeinek nagy számával, melyek között különösen sok a Karstheide fajainak száma, — b.) alpesi vonásaival, melyek nem egy tekintetben a vasmegyei norikummal szemben is kidomborodnak, — c.) bizonyos kétségtelen endemizmussal.

Már a pannonikus flórahátár megvonásánál, a gyenesdiási mészdomb flórájának ismertetésénél felsorakozni láttuk azt a jellegzetes vegetációt, mely innen a praenorikumba legfeljebb egyes foszlányaival lép be s itt nem lehet feladatunk a Bakony xerothermikus flóraelemeinek további részletezése. Mindössze a Bakony déli lejtőinek *Fraxinus Ornus*, *Quercus lanuginosa* és *Qu. Cerris* erdőségeire kell még utalnunk *Cotinus*, *Prunus Mahaleb*, *Muscari botryoides*, *Scilla autumnalis* sat. növényeivel s azt kell még kiemelnünk, hogy ha az Alpések keleti lejtőin az egész jégkoron keresztül fenmaradhattak xerothermikus elemek, úgy még fokozottabban áll ez a Bakonyra, melynek egész silvosopannonikus és a Karstheidével kapcsolatos flórája valóban nem is egyéb, mint a késői harmadkor flórájának fenmaradt része.

Die alpinen Moorpflanzen des Balatonseegebietes c. dolgozatomban⁴⁷ ismertettem a nyugati Bakony lápjainak alpesi flóraelemeit. Reá-

mutattam ott arra, hogy Keszthely, Vindornya, Tapolca-Lesence völgyeiben még a közelmúltban olyan lápflóra diszlott, aminőt ma legközelebb csak Máriazell fellápjain találunk s hogy ez a flóra csak az utolsó 100 évben veszett ki vagy ritkult meg. Ehhez a megállapításhoz a Bakony flórájának egyéb magasvidéki elemeire vonatkozólag csak azt kell hozzáfüznöm, hogy ezek a flóraelemek sok esetben jellegzetesebben lépnek fel még ma is, mint akár a vasmegyei norikumban. Így a *Dryopteris lonchitis*, mely Vas megyében csak egy példányban létezett, a Köleskepeárok felső végében a Kabhegy alatt (Ajka község környékén) bükkök tövében él; a *Scolopendrium*, mely Vas megyében a legnagyobb ritkaság, több helyen⁴⁸ és helyenkint nagy mennyiségben fordul elő; az *Asplenium viride* is bőven terem bakonyi termőhelyein s ha e fajok előfordulását és nagyobb számát épugy, mint a *Moehringia muscosa* előfordulását a mészközettel lehet magyarázni, nem lehet ugyanezt a magyarázatot egyéb esetekre rávonni. Így az *Aconitum Vulparia*, *Melandryum rubrum*, és *Lunaria rediviva* Vas megyében sehol sem olyan sereges, mint bakonyi termőhelyein, az *Allium ursinum*, mely Vas megyében csak a Szarvaskőről ismeretes, a Bakonyban s különösen intaktabb nyugati részének számos helyén s nagy mennyiségben fordul elő. Az *Aconitum Vulparia* és *Allium ursinum* a Bakony szélén izoláltan álló Nagy-Somlyóhegy tetején is, bükkösben, megvan. Az eddig felsorolt példák általában a bükkal kapcsolatosak, de nem hiányoznak a Bakonyban a fenyvesek kísérői, a *Pirólá*-k sem, sőt a *Pinus silvestris* bakonyi őshonosságában (Fenyőfő) sincs okunk kételkedni⁴⁹. A sziklás helyeknek is megvan a maguk alpesi eleme a *Biscutellá*-ban s a magyar norikumból ismeretlen *Leontodon incanus*-ban. S mint délalpesi flóraelemet kell itt még megemlítenünk a Bakonyban elterjedt *Primula acaulis*-t és a *Cyclamen*-t, mely valamikor igen elterjedt lehetett, de a disznók kiturták (disznórépa).

A különböző flóraelemek találkozása érdekes, másutt alig felfedezhető képeket hoz létre. Így a Lesence völgyének felső részében az uzzai kiterő közelében egy nedves réten május elején a virágzó *Primula farinosa* rózsáslila szinfoltokat alkot, az erdő alján az *Allium ursinum*, *Arum maculatum*, *Carex elongata*, a rétnek egy kissé emelkedettebb részén és a vasut töltésén ezernyi *Moenchia*, a patak tulsó oldalán pedig, a *Primula*-teleptől csak néhány lépésnyire az *Asphodelus albus* sereglik. Figyelmet érdemel az *Asphodelus albus* előfordulása a Kabhegy 601 m magas csucsán is *Quercus Cerris*-bozótban a pannonikus erdő jellemző tagjai, de kívülök még a subalpinus *Salvia glutinosa* és *Veratrum album* társaságában s ez a kabhegyi előfordulás a gondolatot rátereli az *Asphodelus albus* egyetlen steyer termőhelyére, az 1051 m magas Merzlicára, ahol ez a faj *Thalictrum aquilegifolium*, *Orchis speciosa* és más subalpinus fajok társaságában közel a csucshoz egy mélyedésben él. Egyedü-

li déli kísérő eleme itt a *Gentiana tergestina*⁵⁰. Az előnyomuló, majd visszahúzódó flórafajlódás két különböző stádiumát mutatja a két kép: egyik helyen a subalpinus, másik helyen a xerothermikus flóra tulsúlyával.

A norikum, praenorikum és Bakony viszonyához értékes adatokat szolgáltat a *Rubus* genus is. A vas megyei norikumban és a praenorikum nagy részében⁵¹ a mirigyes szedreknek sokszor alig kibogozható sokasága lép fel. A praenorikumban azonban a *R. hirtus* és általában az *Euglandulosi* csoport tagjainak szerepe kisebb lesz, viszont a déli elemek (*R. tomentosus*, *bifrons*, *discolor*) szerepe lényegesen erősödik. A Bakonyban a némileg (kivált a *Radula*-féleségekben) megfogyatkozott alak-sokasághoz olyan jellegzetes, szisztematikailag élesen elkülönült és nagy területen nagy mennyiségben előforduló endemismuskok jönnek, minők a *R. balatonicus* és *R. bakonyensis*⁵².

Természetes, hogy az átmenet a praenorikum és Bakony között nem mindenütt olyan hirtelen, mint a gyenesdiási mészdombon. Hogyha nem itt lépünk a nyugati Bakony területére, hanem Szöllősvindornya felől a Kovácshegy hosszú bazaltgerincén haladunk Zalaszentlászló felé, a vegyes erdő (*Quercus Robur*, *sessilis*, *Cerris*, *Carpinus*, *Castanea*) és a bükkös flórájában alig látunk különbséget a praenorikum erdeinek flórájával szemben. A *Primula acaulis*. *Ranunculus lanuginosus* gyakorisága a nyílt helyek *Moenchia*-ja ugyanazt a képet idézi fel. Mindazonáltal a *Campanula rapunculus*, *Glechoma hirsuta*, *Rubus balatonicus* és *Allium ursinum* elárulják a nyugati Bakonyt.

5. A déli elemek útja a praenorikumban. Az eddigiektől a következő tények nyilvánvalók: 1. A praenorikumtól délre, a windschgraz-luttenbergi vonal folytatásában terül el a steyer-horvát silvosopannonikus flóra, melynek déli elemei részére a norikumig terjedő alacsony dombvidék az észak felé vezető természetes utat jelenti. Ez a dombvidék a Dráva (160 m), Mura (180 m) és Rábától (240 m) beszegett három lépcsőfokon épül fel⁵³ és a déli növények vándorútja elé számottevő akadályt nem gördít. — 2. A norikumnak magának is vannak azonban régi déli elemei, ilyenek a Borostyánkő serpentinvidéke körül csoportosuló fajok s különösen a praenorikum északi határvonalán sorakozó xerothermikus elemek s ezek közül sok faj a praenorikumba e helyekről, tehát észak felől juthatott és jut. — 3. A praenorikumhoz kelet felől csatlakozik a Bakony, mint a silvosopannonikus flóra északibb tagja számos karsztnövényt. Ezeknek vándorútja a zalai dombvidéken át kelet felől visz a praenorikumba. Vizsgáljuk most sorban az egyes utakat.

A déli fajok egy része az emberi kulturától megbontott területeken (vetések, vasuti töltések, utak mentében, köfajtókben,) vagy a száraz és gyér növényzetű kavicsdombokon terjed észak felé. Ilyen Gleichenberg

flórájában a *Silene annulata* és *linicola*, Vas megyében a *Scandix pecten Veneris*, *Lepidium graminifolium*, *Bifora*, *Veronica acinifolia*, *Lathyrus Nissolia*, *Legouzia*, *Vogelia*, *Silene gallica*, mely utóbbi ilyen módon a praenorikumon túl a vas megyei norikumba, sőt a Wechselig eljutott, a *Moenchia*, mely a praenorikumnak egyik legelterjedtebb növénye s a *Malva Alcea*. Más növényeknél a szétszórt, de azért összefüggést mutató, egymástól nem nagyon távol eső termőhelyek jelzik a terjedésnek észak felé vezető útját. Így az *Euphorbia platyphyllos* a steyer és vas megyei praenorikumban elterjedt; az *E. villosa* Steyerországban messzebbre (Fürstenfeld) jutott fel, mint Vas megyében (Öriszentpéter vidéke); az *E. polychroma* Steyerországban a déli flórahatártól északra csak Gleichenberg bazaltján, Vas megyében a pannorikum területén kívül csak a praenorikumi flóraszigeten fordul elő, a vasvári járásban való előfordulása pedig már a cser-tölgy vonulatával s a Bakonnyal függ össze, vas megyei előfordulása tehát nem kapcsolódik bele elterjedésének déli területébe. A *Lonicera Caprifolium* (Muraszombat), *Pulmonaria angustifolia* (a kőszegi hegyvidékig), *Dianthus barbatus* (Fürstenfeld, Kőszeg), *Genista nervata* (Öriszentpéterig), *Peucedanum carvifolium* (a steyer és vas megyei norikumig) *Genista sagittalis* (a magasabb subalpinumig) jellemző típusai a déli területükkel összefüggően észak felé terjedt fajoknak, habár a *Pulmonaria angustifolia*-nak a kőszegi erdőkben való nagy elterjedtsége és gyakorisága azt a lehetőséget is megengedi, hogy ez a faj nem csupán délről terjedt észak felé, hanem a praenorikumi flóraszigetről is kisugárzott s ugyanez áll a *Genista sagittalis*-ra is. A *Tamus* Steyerországban legészakibb két termőhelyére (Marburg, Radkersburg) Dél-Steyerországból, Vas megyébe azonban (Katafa, Telekes⁵⁴) a Bakony felől jutott. A *Lathyrus montanus* Steyerországban felhatol Radkersburg, Deutsch-Landsberg és Wildon-ig, Vas megyében azonban csak a kőszegi flóraszigeten fordul elő. A déli növények egy része tehát (a multban való elterjedést és ennek izolált maradványait nem tekintve) jelenleg Steyerországban magasabbra hatol, mint Vas megyében, ami természetszerűleg összefügg azzal a ténnyel, hogy a délsteyer-horvát flórahatar vonala a magyar birodalom területét érintve Vas megyétől a Dráva folyásával párhuzamosan eltávolodik. Nedvességkedvelő déli növények részére (*Succisella inflexa*, *Fritillaria Meleagris*, *Spiranthes spiralis*) a praenorikum sok kisebb-nagyobb folyóvizének melléke, végül a Rába széles völgye szolgáltatta a vándorutat észak felé: a *Fritillaria* részére (Ikervárig, a *Spiranthes* részére Szelestéig, a *Succisella* részére fel a Hansáig).

Különös figyelmet érdemelnek azok az esetek, amikor a déli fajok disiunctivus elterjedéssel területünk két részén oszlanak meg. Steyerországban ilyenek a *Fumana*, *Linum flavum*, *Thalictrum pseudominus*, *Anemone silvestris*, *Helleborus dumetorum*, *Potentilla arenaria*, *Viola cyanea*, Tu-

nica, *Isopyrum*, *Erythronium*, *Peltaria*. Ezeknek egyik elterjedési centruma Dél-Steierország, másik a praenorikum északi határa, ezek a fajok tehát a praenorikumba részint dél felől, részint észak felől juthattak. A *Tunica*, mely Vas megyébe (Muraszombat) és Steierországba (Radkersburg, Gleichenberg) dél felől jutott, a Graz körüli mészhégyekről szállott le Graztól délre a Mura völgyébe. Egyes fajok a steier praenorikum északi határáról nem vagy alig terjednek dél felé (*Thalictrum pseudominus*, *Anemone silvestris*.) míg mások (*Potentilla arenaria*, *Peltaria*, *Helleborus dumetorum*) észak felől is nagyobb terjedést mutatnak, sőt a *Helleborus*-nál, mely a Murával egészen Radkersburgig leszállt, a két terület már majdnem összefolyik, mindazonáltal az elterjedés két centruma (Bachergebirge, Graz környéke) ma is még tisztán felismerhető. Vas megye szempontjából a felsoroltak között legfontosabb a *Peltaria*, mely Dél-Steierországban ritka, Graz körül a flóraszigetek több pontján fordul elő s mely vas megyei két termőhelyére (Szentgotthárd, Körmend) Steierországból jutott. Mindkét vas megyei termőhelyén a Rába partján él s mivel legközelebbi termőhelye a Weizer Klamm, a Weiz patak pedig a Rábába ömlik, valószínű, hogy Vas megyébe éppen a Weizer Klamm-ból jutott, olyan helyről, ahol ennek a déli fajnak fennmaradása a harmadkorra vezethető vissza⁵⁵. Feltűnő a steier praenorikumban a *Viburnum Lantana*, *Ligustrum vulgare*, és *Lonicera Xylosteum* nagy elterjedtsége is, aminek magyarázata szintén a két irányból (északról és délről) való terjedés s az a körülmény lehet, hogy ezek a fajok a madarak révén könnyebben terjednek, mint más fajok és így a két irányból területük hamarabb olvadt egybe. Ezt a magyarázatot támogatja az is, hogy Vas megyében a *Lonicera Xylosteum*-ot vadon nem ismerjük s a *Viburnum Lantana* is ritka.

Vas megyében a norikumból való terjedés példái a *Crocus albiflorus*, mely Rötren az osztrák hegyvidékről (Kirschlag és Köpatak vidékéről) jutott; a *Helleborus dumetorum*, melynek terjedése Rohoncra Szombathelyig lépésről lépésre követhető; az *Ornithogalum sphaerocarpum* Kőszegről és Czákról terjedt tova a Gyöngyös mentén s az *Omphalodes scorpioides* vas megyei termőhelyeinek (Sorok mente, Perenye) összefüggése szintén a kőszegi flóraszigetre utal, habár ott e faj termőhelyét nem is ismerjük. A kőszegi flórasziget kisugárzását a Velem felől Perenyéig huzódó alacsony dombokon (*Castanea*, *Prunus fruticosa*, *Pulsatilla*) s egy másik irányban, Tömörd és Acsád felé Szelestéig megfigyelhetjük. Tömördön *Castanea*, *Iris variegata*, Acsádon *Castanea*, *Pulsatilla grandis*, *nigricans*, *Pulmonaria angustifolia*. Szelestén Baich Mihály báró parkjában egy kb. 80 esztendőös castanetum áll. Ennek flórája *Pulmonaria angustifolia*, *Crepis praemorsa*, *Cirsium pannonicum*, *Orchis purpurea* etc.-val teljesen a kőszegi castanetumok flóráját tükrözi.

Már eddig említettük a *Tamus*-t, mely Vas megyébe a zalai dombvidéken keresztül jutott s idesorozhatjuk a *Muscari botryoides*-t, mely Vasvár vidékéről a Rábajobbparti dombokon terjed észak felé. Az *Asphodelus* hirneves ostffyasszonyfai termőhelyét a lelőhelyek egész sorozata köti össze a Bakonnyal s a *Quercus Cerris* a Bakony felől a zalai dombvidéken keresztül szakadatlan összefüggésben hatol fel a Rábajobbparti kavicsdombokon egészen a megye északi határáig. A *Primula canescens* előfordulása a Farkaserdőben is erre az összefüggésre utal.

Ki kell még itt emelnem az ugyancsak déli (délalpesi) jellemű *Primula acaulis*-t és *Cyclamen europaeum*-ot, melyek a praenorikumba három irányból is juthattak: dél felől, a norikumból és a Bakonyból. Jellemző e tekintetben pl. a *Primula* nagy elterjedtsége Graz fölött s miként említettük, valaha a *Cyclamen* a Bakonyban gyakori volt. Ez a három felől való terjedés magyarázza meg a két faj gyakoriságát a praenorikumban. Ugyanez áll a *Castanea*-ra is, melynél szintén három centrumot különböztethetünk meg. Egyik a Köflach-Graz-Fürstenfeldtől délre eső és Vasvármegye szentgotthárdi és muraszombati járásaiba átnyúló terület. Másik a községi flóraszíget. Harmadik a nyugati Bakony, melynek bazalthegyei meleg talajukkal a gesztenyének az egész jégkorszakon keresztül menedéket adtak.

6. Keleti és északi elemek. Már a pannonikus flóra tárgyalásánál kiemeltük, hogy azoknak a fajoknak nagy része, melyek az ostffyasszonyfai dombokon tul nem terjednek nyugat felé, nem is voltaképeni steppenövény, hanem tipusos karszt-elem (*Ranunculus illyricus*, *Chrysopogon*, *Gryllus*, *Diplachne* etc.) Ugyanigy állunk szemben azoknak a fajoknak egy részével, melyeket a praenorikum keleti elemei gyanánt sorolhatnánk fel. Így pl. a *Verbascum phoeniceum*, *Scabiosa suaveolens*, *Melampyrum barbatum* époly joggal mondható déli, mint keleti elemnek. Ezek közül is a *Scabiosa* (Gyanafalva, Szombathely) valószínűleg dél felől jutott a praenorikumba, a *Verbascum* és *Melampyrum* pedig előfordulásának körülményeivel (vasut mentén, vetésben) épügy újabb bevándorlásra mutat, mint a kétségtelenül keleti elemek, minő a *Cephalaria transsilvanica* (tarlókon), *Linum austriacum* (Vép, Acsád, Bucsú a vasut töltésén), *Silene dichotoma* (Vép lóhervetésben), *Artemisia pontica* (Szombathely és Acsád között a vasut árkában), *Nepeta pannonica*, mely leginkább utszéli bozótban fordul elő, *Roripa austriaca*, mely utszéli árkokban, vetések szélén nő. A praenorikum steyer részében még fokozottabban áll ez a helyzet. Eredeti jelleget a xerophytus keleti elemek előfordulása sehol sem mutat és szerepük a praenorikum flórájában elenyésző.

E tény megállapításával most már a Rába völgyére nézve is levonhatjuk a konzekvenciákat. A Rába völgye nem vándorutja a keleti flórának nyugat felé, miként azt Borbás balatoni flóratérképe feltüntet, hanem

éppen ellenkezőleg: egyfelől a déli elemek vándorutja észak felé, másfelől subalpinus elemek leszállítója a praenorikumba, sőt a *Peltaria* esetében déli flóraelem terjesztője a praenorikum északi határáról délkelet felé. Keleti flóraelemek azonban a Rába vasmegyei folyása mentén szereppel egyáltalán nem bírnak s még az u. n. pannonikus hygrophyták közül is csak a *Cirsium canum* az, amelynek a megyében nagyobb elterjedése van s amely a norikumba is áttérjed, Steyerországban azonban már elő nem fordul. A *C. brachycephalum* ezzel szemben a megye pannonikus flórarészén, a Kemenesalja síkságán kívül Alsó-Szelesten is található, de egyébként a praenorikumba be nem terjed.

Ez az alsószelestei előfordulás azonban ismét rámutat egy irányra, mely a keleti elemek bevándorlására kedvezőnek mutatkozik és ez a megye északi, Sopronmegyével határos sík területe, a praenorikum északi része. Ennek a területnek flórája még eléggé átkutatva nincs, de annyit már most megállapíthatunk, hogy ez a terület az intenzív emberi kultúra és a lecsapolások előtt részben heide, részben mocsár volt. Az egykori heide-k ritka szép emlékét őrzi Baich Mihály báró alsószelestei *callunetum*-a borókáival és fehér nyírfáival. A mocsárterület pedig, mely különösen a Rába és Répce bifurkációja körül létezett, olyan gátat emelt a keleti elemek behatolása elé, mely csak újabb időben van némileg szűnőben. Igaz, hogy az emberi kultúra a vidék ősi képét itt már csaknem teljesen átalakította, de pl. a *Primula canescens* előfordulása a szelestei erdőben arra mutat, hogy egyes pannonikus elemek mégis megtalálhatják az utat északkelet felől a praenorikumba. Lényegesebb szerephez azonban a keleti elemek itt sem jutnak.

Egyetlen vonatkozásban nem említettük még a praenorikumot: Somogy megye síksága felé. Hogy ebben az irányban hol kell megvonni a praenorikum pontos határát, ma még époly kevéssé tudjuk, mint a Vas- és Zalamegyétől délre eső területre nézve. De az újabb kutatások alapján⁵⁶ ma már tudjuk, hogy a somogy megyei síkság flórája lényegesen eltér az Alföld típusos flórájától s az eltérést éppen a voltaképeni keleti elemek hiánya vagy ritkasága adja meg. Keleti elemek tehát erről az oldalról sem hatolhattak a praenorikumba.

A Zalamegyével szomszédos somogyi síkság flórája sok közös vonást mutat a praenorikummal is, így különösen bükköseivel és alpesi lápnövényeivel, míg déli elemeinek nagy száma azzal a ténnyel függ össze, hogy e síkság a terület fokozatos kiszáradása során déli elemeit a Drávától délre eső területre, a Mecsek vidékére és a Bakonyból egyaránt kaphatta. A déli elemek szerepe tehát itt lényegesen nagyobb, mint a praenorikumban, mely erdős-lápos jellegét tovább megtartotta és melybe a déli elemek természetes terjedési útjukon kívül csak néhány reliktum-helyről és a távolabb eső Bakonyból jutottak. Ami azonban kü-

lönösen jellegzetessé teszi a somogyi sikságot, az homoki flórájának északnémet jelleme (*Thymus angustifolius*, *Corynephorus* etc.) Ezek a flóraelemek ugyanis a Morvamezővel és a györmegyei Ferencháza-pusztá flórájával kapcsolják össze. Hogy Alföldünk nyugati részében az északnémet sikságok flórája üthetett tanyát, annak okát nemcsak a morvamezői és somogyi homok mészszegénységében⁵⁶, hanem különösen abban is látom, hogy a magyar beltenger fokozatos visszahúzódása során a nyugati partvidék homokjára a Morvamező széles kapuján keresztül a német homoki flóra előbb juthatott el, mint a keleti sikságok flórája, melynek részére a nyugat felé vezető ut csak sokkal később, az Alföld belsőbb részeinek fokozatos kiszáradásával nyílt meg.

És most még egyszer vissza kell térnünk a praenorikumba, hogy fejlődéstörténetének *nagy vonásokkal* megrajzolt képére az utolsó ecsetvonásokat rátegyük.

Említettük, hogy a praenorikum fő vonásaiban ma is még az erdős-lapos, diluviális állapot képét viseli. De Kerner, Briquet, Beck G. Hayek és mások kutatásai alapján ma már nem kétséges, hogy vagy az utolsó jégkorszakot megelőző interstadiumban vagy a jégkorszakot követő időben (a keleti Alpésekre nézve nagyobb valószínűséggel az utolsó jégkorszakot megelőző időben) a mainál szárazabb és melegebb klíma uralkodott és ebbe az időbe esik a steppe-elemek megjelenése az Alföld keleti széléin is. De ugyanebbe az időbe kell helyoznunk az északnémet homoki növények megjelenését a visszahúzódó beltenger nyugati peremén, de ezen felül a *Calluna* és *Sarothamnus*, meg társnövényeinek (*Genista pilosa*, *Iasion*, *Vulpia*, *Filago*, *Aira caryophyllea* etc.), egyszóval a német Heide-flórának lehúzódását a Morvamező kapuján keresztül az Alpések lejtőire, a Bakonyba és a praenorikumba, ahol ez a flóra különösen a harmadkori kavicsdombok kiszáradó lapjain legmegfelelőbb létfeltételeit találta meg. A *Calluna* a praenorikum egész területén elterjedt, a *Sarothamnus* pedig a *Calluna*-val társulva a steyer praenorikumban főleg a Graztól keletre eső harmadkori kavicsdombokon, Vas megyében pedig hatalmas kifejlődésben Ambrózy-Migazzi István gróf jeli pusztáján maradt fenn. A jeli terület reliktumjellegét a geológiai talajvizsgálat is megerősítette s itt egy mélyedésben az egykori *Sphagnum*-láp maradványa is még megmaradt.

Itt, a keleti Alpések tövében s a visszavonuló beltenger közelében ezek a nagyobb nedvességet igénylő északi elemek ebben a periodusban is megtalálták azokat a létfeltételeket melyeknek hiánya az Alföldön kelet felé való tovaterjedésüknek—a fokozottabban xerothermikus déli és keleti elemekkel szemben—utját állta.⁵⁷

A Dunántul flórájának fejlődéstörténetében volt tehát egy periodus, amelyben az északnémet homoki flóra dominált, a keleti flóraelemek nyu-

gat felé való terjedése pedig még nem következett be. Ennek a stádiumnak ma már csak maradványait szemlélhetjük. Ma a pannonikus flóra steppe-elemei a kis Alföldön keresztül széles sávban nyomulnak be a Bécsi Medencébe. A Bécsi Medencét alpesi flóraelemei (Moosbrunni láp etc.) ellenére ma nem tekinthetjük egyébnek, mint a pannonikus flóra egyik öblének. Éppen ezért nem követhetjük Hayek-et, amikor Pflgeogr. d. Steiermark c. művében és már előbb (Die pflanzengeographische Gliederung Österreich-Ungarns: Verh. zool. bot. Ges. Wien, LVII, 1907 [223 sq.]) megkülönböztetés nélkül foglalja össze „Präalpinen Gau“ néven az Alpesek salzburgi, felső-, alsó-ausztriai, keletsteyeri és nyugatmagyarországi előterét, mert a többi területet nem is említve, egyfelől az alsó-ausztriai, másfelől a (keletsteyeri és nyugatmagyarországi=)praenorikumi flórasávok között lényeges és pedig fejlődéstörténeti különbség van. Az Alpesek hatása alatt áll mind a kettő, de amíg a praenorikumban emelkedett déli befolyás érvényesül, a keleti elemek szerepe ellenben jelentéktelen, addig a Bécsi Medencében éppen a keleti befolyás rendkívül erős.

¹Hayek Pflgeogr. Steierm. 178. — ²Hayek l. c. szerint = *N. stelliflorus* Schur. — ³Murr MBL. 1906, 267. Mályusz szerint, aki ez előfordulást már az 1890-es években ismerte, különösen sok van Belatinc és Melinc között egy nedves réten, ahol a Mókus-patak eltűnik. — ⁴Boros TTK. 1924, 106. — ⁵A steyeri praenorikum szélén, Pettau mellett is előfordul. — ⁶Vasmegyében csak ez az alakja ismeretes. — ⁷Gáyer, Természetvédelem és keleti kultúra: Bp. Hírlap, 1923, nov.; TTK. Pótf. 1922; Ambrózy-Migazzi István gróf, Bot. Közl. 1923. — ⁸Azt hisszük ugyan, hogy Linné *Th. minus-a nebula coerulescente* azt az alakkört jelzi, melybe ez a növény is tartozik, de egyelőre alkalmazzuk a Jávorka Magy. Flórájában használt nevet. — ⁹Ostfíyasszonyfa mellett és pedig egy kisvirágú gynodynanus alakban is! — ¹⁰A felsorolás Hayek művein alapul. Nem említettük itt a hegyvidék belsőbb részeiben létező flóraszízigeteket (pl. Puxberg bei Teufenbach), melyek tárgyalása igen messze vezetne. — ¹¹A *Scorzonera hispanica* Borb. Vasm. fl. 191. aligha terem Kőszegen, Waisb. sem találta s az adat valószínűleg a Szabóhegyen előforduló feltűnően széleslevelű alakra (f. *perlata*, foliis 22 cm longis, 13 cm latis, late ellipticis) vonatkozik. — ¹²Borb. l. c. 207; Waisb. Kg. növ. 34. — ¹³partibus omnibus plantae, etiam foliis, praesertim superioribus et calyce crebre glandulosis. — ¹⁴E faj nomenklaturájára l. Beck G., Vegetationsstudien i. d. Ostalpen III (1913), 179. — ¹⁵Verh. z. b. Ges. Wien, 1920 (187), 1921 (18). — ¹⁶Erd. jel. fák és cserjék 1912. — ¹⁷ÖBZ., 1923, 1—43. — ¹⁸MBL. 1917, 75. — ¹⁹Hay. Pflgeogr. St. 137; C. Sprenger MDDG., 1916, 100, 104. — ²⁰Gesztenye és származékai: Föld és Ember, 1922, 62—64. — ²¹Bodányi Ö.: Szombathely város fejlődése, 1910, 34. — ²²A korábban elterjedt nézettel szemben, hogy az ősember nyersanyagát ide máshonnan hozta, Benda László kutatásai alapján kétségtelen, hogy az ércek ott helyben megvoltak. A Bányoldal név ma is még ennek emlékét őrzi. — ²³Mályusz Egyed kir. tsz. tanácselnök közlése. — ²⁴Mikola Sándor tanár közlése szerint a fák között ma legnagyobb a kerkaszabadhegyi, melynek kerülete 825 cm. Néhány évvel ezelőtt Gyanafalván a vihar döntött le egy korhadt öreg gesztenyét, melynek odvában 6 ember elfért és melynek kerülete 12 m volt. — ²⁵Hay. l. c. 133. — ²⁶ÖBZ. 1923, 377—393. — ²⁷Fekete—Blattny l. c. 104. —

²⁸Rosenkranz l. c. 390. — ²⁹E gesztenyéseket Mályusz Egyed tanácselnökön kívül eddig pontosan senki sem ismerte s az ő vezetése alatt jártam be én is számos kirándulón az apró völgyekkel sűrűn megszagott s ezért a maga egészében csak lépésről lépésre megismerhető területet. — ³⁰l. c. 86. — ³¹Itt áll a 925 cm kerületű, vidékünkön ma legnagyobb fa is, melyet Czeke Gusztáv 1917-ben Kőszeg városának ajándékozott. E fa közelében állott egy már régebben kivágott 820 cm kerületű fa s ma is áll egy 428 és egy 746 cm kerületű. — ³²Az Aruncust és Castaneát a nép is kapcsolatba hozza, amennyiben Velem-en a Castanea him virágzatának *rigya*, az Aruncusnak pedig *rigyás virág* a neve. A rőti völgy legnagyobb gesztenyéje egy 770 cm kerületű óriás. Közelében áll egy 581 cm-es és egy már a tövén kettéágazó fa, melynek egyik törzse 4, másik 3.5 cm kerületű. — ³³A kőszegi szőlőknek a gesztenyések helyére való településénél erre a bizonyítékra nem hivatkozhattunk, mert a kőszegi szőlőházak vagy újabbkori kő- és tégláépületek vagy tulnyomó részben kezdetleges deszkabodék. Viszont Kőszegen a régi házak fájának vizsgálata szolgáltatathatna adatokat. — ³⁴Az a tény, hogy a nagybányai, illetőleg fernezelyi római bányákban az ácsolat gesztenyefából készült (Fekete — Blattny l. c. 104), megint csak azt bizonyítja, hogy a rómaiak a gesztenyeerdőt ott találták, mert aki *gyümölcsfát* ültet, az nem azért ülteti, hogy aztán bányafának kivágja. Thoroczky grófnő közlése szerint a kolczvári gesztenyék előfordulásának körülményei is (öreg fák, kultivált helyektől távol) a spontaneitás mellett szólnak. — ³⁵Baich Mihály báró megfigyelése. — Szerinte különben a gesztenye a lombtakaró alatt is kicsirázhat és meggyökerezik. — ³⁶Borb. Vasm. fl. 178. o. közölt méretek aligha vadon termő fákra vonatkoznak. — ³⁷f. *homosperma* seminibus tribus conformibus, f. *heterosperma* seminibus lateralibus male evolutis. Az utóbbi alaknál néha 2 mag fejlődik nagyra, de ez a tulajdonság is az egyes fákön állandó jellegű. — ^{37b}Az Aetna 20 m átmérőjű híres gesztenyéje sem egyéb, mint egy évezredekkel ezelőtt kiveszett anyatörzs periferiáján felsarjadzott törzsek csoportja (Schwerin MDDG, 1921, 184; Buscalioni l. c. 1922, 229). — ³⁸E fáról 2 egykoru, mintegy 100 éves akvarell létezik, egyik a kőszegi Chernel-család, a másik, pontos adatokkal ellátva, Sággy István dr. (Kámon) birtokában, mindkét képről pedig egy-egy kópia a szombathelyi Muzeumban. A Sággy-féle kép szerint a fa kerülete: 6 klafter und 18 zoll. A fatörzs helye ma is megállítható s egy törzsmetszet még 1914-ben megvolt a mariabrunni Forstversuchsanstalt birtokában, de a háboruban, amikor az intézetet kórházzá alakították, eltűnt s valószínűleg eltűnték. — ³⁹Rosenkranz l. c. 382. — ⁴⁰Neger, Die Laubhölzer, 1914, 43. — ⁴¹Rikli, Lebensbed, u. Veg. verh. d. Mittelmeerländer, 1912, 61. — ⁴²Lovass Elemér szerint. — ⁴³Gesztényéseink rekonstrukciója nem csupán tájesztétikai, de utilitárius szempontból is megérdemelné a legszélesebb körű propagandát, sőt hivatalos beavatkozást, de nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a rekonstrukciónak nem import-anyaggal, hanem kizárólag ezzel a ritka egészséges és nagymagvu hazai anyaggal kell történnie. — ⁴⁴Ugyanezt a jelenséget mutatja az állatvilág is, amennyiben pl. Velem-en *Vipera* és *Salamandra maculata* fordul elő s Végh Gyula bozsoki földbirtokos, iparműv. muz. igazgató közlése szerint az alpesi és déli fajok találkozása a bogárfaunában is szembetűnő. Nevezetes a déli jellemű alga, *Hildenbrandtia rivularis* (determ. Filarszky) előfordulása is a vidék forrásaiban, ahol vépiros foltokkal élénkíti a köveket. Ez az alga pl. Tirolban is a déli részeken kívül csak az innsbrucki flóraszigeten fordul elő. — ⁴⁵Hay. Xeroth. Pflrel. in Verh. z. b. Ges. 1908, 310; Pflgeogr. Steierm. 147. — ⁴⁶Bot. Közl. 1914, 122—123. — ⁴⁷MBL. 1924. — ⁴⁸A Pillitz-említett helyen kívül: Köleskepeárok

a Kabhegy alján. Fehérkőárok Herend és Bakonybél között. — ⁴⁹Dornyay Béla Bakonyi Turista Kalauz (sajtó alatt). Rátót mellett is van Fenyős dűlőnév (Rómer, A Bakony, 1860, 9) és Herend mellett a *Taxus* termőhelye alatt huzódó tiszaljai völgy elnevezés is figyelemre méltó körülmény az őshonosság kérdésénél. — ⁵⁰Heinricher Mitt. Nat. Ver. Steierm. 1888; Hay. Verh. z. b. Ges. Wien, 1908, Pflgeogr. Steierm, 1923, 126. A *Gentiana tergestina* is lényegében csak átalakult alpesi elem. — ⁵¹A területnek még olyan kevésbé típusos és a kultúrától átalakított részén is, mint Szombathely vidékén, a kisebb alakokat nem tekintve, 18-féle vadszeder van. — ⁵²A Jáv. Magy. Flórájában új gyanánt leírt többi bakonyi *Rubus* jelentősége jóval kisebb. — ⁵³Prinz Gyula, Magyarország földrajza, 1914, 65. — ⁵⁴Itt gróf Ambrózy-Migazzi István közlése szerint. — ⁵⁵Hay. Pflgeogr. Steierm. 162. — 1925. IX. 7-én véletlenül éppen tanuja voltam, amikor a Weizklamm patakja érett terméssel kitépett Peltariákat görgetett. — ⁵⁶Boros, MBL. 1924: A drávabalsparti síkság flór. alapvonásai. — ⁵⁷Hay. ÖBZ. 1913, nr. 7 (Bemerkg. zur entwicklungsgesch. Pflanzengeogr. Ungarns). — ⁵⁸Mátsutt is (Tessin) a gesztenyések kísérő növénye (Furrer, Pflgeogr. d. Schweiz, 1923, 127). — ⁵⁹A *Poa Chaixii* Vill. gróf Ambrózy-Migazzi István tanai parkjába ezzel szemben más módon juthatott, mert ez a faj Alsó-Ausztriában is csak a rappoltenkircheni parkban, de nem vadon fordul elő. — ⁶⁰A *Veronica spuria*, *Adenophora*, *Veratrum nigrum*, *Senecio campester* előfordulása, a *Prunus fruticosa*, *Clematis recta* gyakorisága, kapcsolatban azzal a ténnyel, hogy e fajok némelyike itt éri el elterjedésének nyugati határát, a *podolikus* flórának egykori, valószínűleg nem csupán keletről, hanem a Morvamezőn keresztül észak felől bekövetkezett előretörésére mutat.

Összefoglalás. Vasvármegye ösközethegysége (norikum) a steyer subalpinus flórához csatlakozik, mint annak több tekintetben különálló tagja. A megye keleti síkságát az ostffyasszonyfai dombokig a pannónikus flóra borítja, mellyel mint délsteyer-horvát pannónikkal a megyétől délre találkozunk csak újból. A megye többi része a grázi medencével és a zalai dombvidékkel mint praenorikumi flórasáv átmenet a norikum és a délsteyer-horvát silvosopannónikum között.

A pannónikus flórának u. n. silvoso- és saxoso-pannónikus része nem egyebb, mint a harmadkorvégi flóra autochthon maradványa, mely a vele közvetlenül kapcsolatos illyrikus- (karszt-)flórától a déli (melegségkedvelő) elemek kisebb számával és abban különbözik, hogy a diluvium folyamán eleinte északi (hűvösebb klímát kedvelő), majd pedig steppe-elemeket vett fel magába. A harmadkorvégi flóra maradványaival a pannónikus flóra jelenlegi összefüggő elterjedésén kívül is találkozunk, mint pl. a vas megyei norikum szerpentinjén és az u. n. praenorikumi flóraszízigeteken. Ezek s az ezekhez hasonló flóraszízigetek növényzete, valamint a Gleisdorf mellől, tehát a gesztenye jelenlegi elterjedésének egyik határpontjáról késői harmadkori rétegekből kimutatott *Castanea* bizonyítja, hogy ha a harmadkorvégi flóra kényesebb elemei lassan ki is pusztultak, e flórának egy része a jégáraktól nem érintett helyeken a jégkorszakon keresztül is fenn bírta magát tartani. Hogy a jégkorszakot megszakító melegebb időszakok e flórában minő változásokat okoztak, arra a jégáraktól nem érintett területen eddigi ismereteink kézzelfogható adatokat nem nyújtanak.

A pannonikus síkságok (stepposopannonikum) flóráját eleinte az erdős és lápos állapot jellemezte s ennek diluviális nyomaival a Vas megye keleti részén húzódó síkságon is találkozunk. Az egykori tengermeder fokozatos kiszáradásával flórájuk a környező hegyekről (harmadkorvégi elemek), az északnémet síkságról (balti elemek) és keletről (a voltaképeni steppe-elemek) rekrutálódott.

Az edős és lápos állapotot őrzi még fővonásaiban a praenorikum, mely déli elemeit a steyer-horvát pannonikumból, a praenorikum északi határán fenmaradt flóraszigetekről és a Bakonyból kapta. Ősi (a harmadkor végéig visszanyúló) jelleget a déli elemek előfordulása a praenorikumban csak egyes szigetszerű pontokon mutat. Általában a praenorikum alacsonyabb vidékeink postdiluviális képét tükrözi, amit az is mutat, hogy a keleti (steppe)-elemek szerepe flórájának összetételében elenyésző.

A praenorikumnak mint egységes jellemű flóratagnak megkülönböztetése lényegesen másként mutatja számos növényfajnak elterjedését. Így a *Fraxinus Ornus*, *Cotinus*, *Tilia tomentosa* sat. északi határvonalát nem vonhatjuk a praenorikum területén keresztül, hanem a délsteyer-horvát és bakonyi termőhelyeket csak a praenorikum déli határainak megkerülésével kapcsolhatjuk össze. A *Quercus Cerris* és *Qu. lanuginosa* elterjedését is másként látjuk, mint eddigi erdészeti térképeinken: ezeknek a praenorikum nyugati határán és a norikum területén való szigetszerű előfordulása ugyanis kívül esik e fajok kompakt terjedésének határvonalán.

Az itt kifejtettek ismereteink jelenlegi állásán alapulnak. A kutatás terén azonban megállás nincsen és még Vas megyének is vannak vidékei, melyek botanikai szempontból igen kevésbé ismertek, így a Kemenesalja északi része és a sopron-vas megyei határvidék. A nyugatmagyarországi és steyer bazalthegyek, a vas megyei és steyer serpentinhegyek flórájának összehasonlító tanulmányozása is érdekes eredményekre vezetne. Flóránk multjára nézve azonban a legértékesebb adatokat a vas megyei barnaszezek Hollendonner által megkezdett vizsgálatától, a villámosi völgy harmadkori phytopalaentologiai anyagának feldolgozásától és a lápvizsgálatok hazai kifejlődésétől várhatjuk.

[Ezt a dolgozatot a Kir. Magy. Természettudományi Társulat növény-tani szakosztályának 1925 április 8-án tartott ülésében előterjesztette dr. Jávorka Sándor. Az előadás után dr. Mágócsy-Dietz Sándor, a szakosztály tb. elnökének javaslatára a társulat a munka kiadhatása érdekében átiratot intézett a Vasvármegyei Kultúregyesülethez. (Bot. Közl. XXII. kötet, 1924-1925, 155-156. o.) s a szakosztály elnöke, dr. Moesz Gusztáv ezuton fejezi ki a szakosztály köszönetét mindazoknak, akik a munka gyors megjelenését lehetővé tették.]

Entwicklungsgeschichtliche Pflanzengeographie des Komitates Vas (Eisenburg) und der pränorische Florengau (Pränoricum).

(Résumé.)

I. Das kristalline Schiefergebirge des Komitates Vas schliesst sich zufolge des starken und sicher ursprünglichen subalpinen Einschla-
ges als „das ungarische Norikum“ enge an das angrenzende subalpine
Gebiet von Steiermark* (speziell deren Urgebirgsflora) von welchem es
1. durch einen gewissen, besonders im Serpentinegebiete von Borostyán-
kő wahrnehmbaren Endemismus, 2. durch das Vorkommen einer Anzahl
kalkliebender Elemente abweicht. Letztere Tatsache erklärt sich a.) da-
durch, dass das Urgestein an vielen Orten mehr-weniger kalkhaltig ist,
b.) dass der Serpentin auch für die Kalkpflanzen günstig ist. Im Serpen-
tingebiete (warmes Gestein) begegnen wir auch einer Kolonie xerother-
mischer Elemente (*Quercus Cerris*, *Danthonia*, *Thlaspi goesingense* etc.).

II. Die östliche Ebene des Komitates mit den Basaltbergen gehört
zum Gebiete der pannonischen Flora. Die Westgrenze dieser Flora wird
durch die markanten Punkte Sopron, Ostffyasszonyfa und Gyenesdiás
bei Keszthely gekennzeichnet. Es sind dies jedoch nur vorgeschobene
Stellungen, denn in der Verbindungslinie dieser Punkte haben wasser-
reiche Gebiete das Vordringen der östlichen Elemente bis zu der erst
in jüngster Zeit erfolgten Entwässerung und Wasserregulierung gehemmt.
Was man pannonische Flora nennt, besteht, wie dies am ausdrücklichs-
ten von Hayek betont wurde, im wesentlichen aus zwei genetisch ver-
schiedenen Elementen: 1. der pannonischen Laubwaldflora, welche den
Rest der spättertiären Flora dieser Gebiete darstellt, — 2. der Step-
penflora, welche erst in späterer Zeit, nach Austrocknung des pannoni-
schen Binnenmeeres von Osten eingewandert ist. Die Flora der erwähn-
ten drei Grenzpunkte besteht zum grossen Teile aus den Elementen
der pannonischen Laubwaldflora, bezw. Arten südlichen Ursprunges
(auch Karstpflanzen, mediterrane Elemente). Eine Flora ähnlicher Zu-
sammensetzung treffen wir wieder südlich der Linie Windischgraz-Lut-
tenberg, die in Kroatien südlich der Drau weiterläuft und unser Gebiet
nicht berührt.

*Dieses wird im Gegensatze zum steirischen Illyricosubalpinum als Nori-
cosubalpinum bezeichnet.

III. Was nach Ausscheidung dieser beiden Gebiete (Noricum, Pannonicum) vom Territorium des Komitates überbleibt, gehört mit dem Grazer Becken und dem Hügellande des Zalaer Komitates einem geologisch, geographisch, landschaftlich und entwicklungsgeschichtlich einheitlichem Gaue, dem pränorischen Florengau an. In den Grundzügen als alpinen Vorland gekennzeichnet (Nadelwälder, Mischwälder, calluneta, subalpine Pflanzen an Standorten, wo ihr Vorkommen kein rezent sein kann, Häufigkeit von *Cyclamen*, *Primula acaulis*), ist das Pränoricum ein Bindeglied zwischen der steirischen noricosubalpinen Flora und der pannonischen Laubwaldflora von Südsteiermark und Kroatien, während die Elemente der pannonischen Steppenflora in ihm eine ganz untergeordnete Rolle spielen. Vom noricosubalpinen Gebiete unterscheidet es sich durch die geringere Zahl der alpinen Elemente, bedeutende Anzahl der südlichen Arten und durch den Weinbau, von der südsteirisch-kroatischen Flora durch den heute noch klar erkennbarem Charakter eines Wald- und Sumpfgebietes, dem starken alpinen Einfluss, und die nur sekundäre Bedeutung der jedenfalls in jüngerer geologischer Zeit eingewanderten oder sich wieder ausgebreiteten südlichen Arten. Im Osten grenzt das Gebiet an den Bakonyer Wald, welcher sich als Folge der längeren Entwicklungsgeschichte 1. durch die grössere Zahl der südlichen Elemente, unter denen sich besonders auch viele Elemente der Karstheide befinden, 2. durch besonders bezeichnende und oft selbst gegenüber dem Noricum auffallende alpine Charakterzüge, 3. durch einen gewissen unzweifelhaften Endemismus unterscheidet. Im Norden grenzt unser Gebiet in einer besonders landschaftlich bereits weniger typischen Entwicklung an die südlichen Ausläufer des Wiener Beckens, eines der Lage nach gleichfalls alpinen Vorlandes, in welchem aber bereits die von der kleinen ungarischen Tiefebene her eingedrungene pannonische Steppenflora dominiert. Die Ebene des Somogyer Komitates, das unser Pränoricum in südöstlicher Richtung begrenzt, fühlt nur mehr schwach den alpinen Einfluss, weist dagegen umsomehr südliche Elemente auf, während die östlichen Typen auch in ihrer Flora kaum zu Wort kommen.

Eine besondere Bedeutung für die Geschichte des pränorischen Florengaus haben die xerothermischen Inseln, die sich von Graz angefangen am Nordrande unseres Gebietes, wo dasselbe an das Subalpinum grenzt, nach Ungarn herüber und weiter am Westrande des Wiener Beckens verfolgen lassen. Die Zusammensetzung der Flora dieser Inseln ist eine sehr verschiedene und heterogene, wobei noch besonders auffallend ist, dass der Westrand des Wiener Beckens vielfach einen noch stärkeren südlichen Charakter aufweist, als der Nordrand des südlicher gelegenen Grazer Beckens. Gemeinsam ist bei diesen Floreninseln die

Tatsache, dass die Mehrzahl ihrer Pflanzenarten vom kompakten Areale der Art herausgerissen, oft sehr isoliert vorkommt. Im Eisenburger Komitate ist ausser dem bereits erwähnten Serpentinegebiet von Borostyánkő in dieser Hinsicht besonders der Südosthang des Geschriebenen Steines zwischen Kőszeg und Városhodász bemerkenswert, wo auch die Edelkastanie ausgedehnte Wälder bildet. Der Ursprung dieser Floreninseln, die sich an den einstigen Ufern des tertiären Meeres hinziehen, kann an diesen nie vereisten Standorten bis zum Spättertiär zurückgeführt werden und wird diese Frage an Hand der Erörterung der Spontanität der Edelkastanie einer Untersuchung zugeführt. Die diesbezügliche Beweisführung hat Verfasser in seiner Arbeit „Der letzte Kastanien-Urwald in Ungarn“ (Mitt. D. Dendr. Ges., 1925) zusammengefasst.

Unser alpinen Vorland, das Pränorikum hat seine südlichen Elemente aus 3 Richtungen empfangen: 1. vom Süden her, d. h. aus dem südsteirisch-kroatischen Silvosopannonicum, wobei bemerkenswert ist, dass einzelne Elemente dieser Flora im steirischen Anteile des Gebietes weiter gegen Norden vorgedrungen sind, als im Eisenburger Komitate (in natürlicher Übereinstimmung mit der Tatsache, dass die Nordgrenze des südsteirisch-kroatischen Silvosopannonicum in südöstlicher Richtung läuft, sich also von der Südgrenze des Eisenburger Komitates entfernt.) — 2. Vom Norden her, d. h. aus der Flora der xerothermischen Inseln. In einzelnen Fällen lässt sich das aus zwei Richtungen erfolgte Vordringen sehr deutlich verfolgen, in anderen Fällen fließen die beiden Areale mehr—minder ineinander. Besonders interessant ist das Vorkommen der *Peltaria* an der Raab bei Szentgotthárd und Körmend, da die Pflanze an diese Standorte fast sicher aus der Weizer Klamm, also von einer Stelle gelangte, an welcher sie als tertiäres Relikt betrachtet werden kann. — 3. Von Osten her. Der östliche Teil des Pränorikum steht nämlich unter dem Einflusse des Bakonyer Waldes. Hierbei ist zu bemerken, dass der Bakonyer Wald einen bedeutend stärkeren südlichen Charakter aufweist, als das südsteirische Pannonicum. Besonders gilt dies für eine ganze Reihe von Karstpflanzen. — Das Pränorikum selber hat nur vereinzelte Standorte, an welchen sich wärmeliebende Elemente durch die Eiszeiten erhalten konnten, so z. B. die Basaltberge von Gleichenberg. Es ist auch anzunehmen, dass z. B. *Castanea*, welche im Pliocän bei Gleisdorf nachgewiesen wurde, und deren heutige Nordlinie über Gleisdorf läuft, sich während der Eiszeiten auf das Basaltgebiet von Gleichenberg zurückzog, hier, sowie auf der Floreninsel Kőszeg—Városhodász, weiters auf den Basaltbergen des östlichen, Bakonyer Waldes die Eiszeiten überdauerte und dann von diesen Refugien aus sich wieder ausbreitete.

Die Fixierung des Begriffes Pränorikum entspricht einer Notwen-

1.

2.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

4.

3.

OSZK

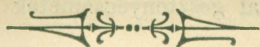

Országos Széchényi Könyvtár

digkeit, denn die Nordgrenze der Verbreitung gewisser Arten (z. B. *Fraxinus Ornus*, *Cotinus*, *Tilia tomentosa*) kann nicht durch einfache Verbindung der südsteirisch-kroatischen Standorte mit den Standorten im Bakonyer Walde quer durch unser Gebiet gezogen werden, sondern man muss die Standorte der 2 Gebiete mit Linien verbinden, die den pränorischen Florengau von Süden umgürten.

Auch die Bedeutung des Raabflusses steht in einem anderen Lichte. Der Flusslauf ist nicht, wie Borbás angab, der stromaufwärts führende Wanderweg der Pusztenflora gegen Westen, denn östliche Arten spielen im pränorischen Gebiete eine kaum nennenswerte Rolle. Es steigen hingegen mit dem Flusse eine Reihe subalpiner Elemente herunter (in vereinzelt Fällen, z. B. *Peltaria*, auch Arten der xerothermischen Inseln), und weiters bildet der Flusslauf den gegen Norden führenden Weg für eine Reihe südlicher Arten (*Succisella*, *Fritillaria* etc.).

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

I. II. tábla: Képek a czáki ősgesztenyésből.

A *Deutsche Dendrologische Gesellschaft* és elnöke, dr. gróf Schwerin
Frigyes ajándéka.

1. A czáki ősgesztenyésből. Az előtérben, az erdő belsejében egy parcella felszántva. Mögötte az erdőben a legöregebb fák még gesztenyék. Az utánna következő nemzedék is e helyen még tulnyomó részben gesztenye, míg ellenben a bozót a legkülönbözőbb fák keverékéből áll, melyben a fiatal gesztenyecsemeték már csak nehezen küzdenek a létért.
2. A *három király gesztenyéi* a czáki mezőkön, mint az egykor idáig terjedt ősgesztenyés emlékei. E fák alól nézte az 1893-évi hadgyakorlatot I. Ferenc József, Vilmos német császár és Albert szász király. A fák kerülete: 435, 426 és 468 cm (mellmagasságban mérve)
3. Csavarodott törzsű öreg gesztenye a czáki őserdőben. Kerülete: 549 cm.
4. Csomoros (rákbeteg) öreg gesztenye a czáki őserdőben. Kerülete: 605 cm. A háttérben fiatal gesztenyesarjerdő elszórt fenyőkkel (*Picea*).

A képek Mályusz Egyed kir. törvényszéki tanácselnök felvételei.

A Vasvármegyei Múzeum.

Irta: báró Miske Kálmán.

Vármegyénk múzeumáról az első összefoglaló munkálatot oly időben bocsátjuk közre, amikor a múzeumunk multjára való visszaemlékezés több örömet nyújt, mint a világháborúval kezdődő s a trianoni diktátummal szankcionált szomorú jelen. Mert nem csupán a minden lépésnél élénk meredő anyagi akadályok azok, melyek működésünket állandóan gátolják, hanem az „erőszak békéje“ bennünket közelről is sújtott, elrabolva tőlünk vármegyénk nyugati és déli részeit.

Mégis, e sulyos viszonyok között is, a további munkára erőt és kitartást ad azokra a férfiakra való visszaemlékezés, akik pusztán lelkük idealizmusától vezérelve alkották meg múzeumunkat, megalapozva ezzel azt, aminek kifejlesztése a magyar jövőendő szempontjából ma mindenkéféltől fontosnak mutatkozik: a helyi kulturát! E férfiak *Lipp Vilmos* és *Kárpáti Kelemen*; az előbbi, akinek nevéhez fűződik Kultúregyesületünk elődének, a Vasvármegyei Régészeti Egyletnek és a Régiségtárnak megalapítása s akinek széles látókörű, gazdag munkaprogramja még ma sincs teljes egészében végrehajtva; utóbbi, akinek nevéhez fűződik a Régészeti Egylet átalakulása Kultúregyesületté, a Kultúregyesület hatalmas fellendülése, a Múzeum megalapítása és az a megbecsülhetetlen munka, melynek eredménye nem csupán a Régiségtár továbbfejlesztése, hanem múzeumunk egyik díszének, a Néprajzi tárnak létesítése is.

E két férfiú neve mindenkorra elválaszthatatlanul egybeforrott Vasvármegye kulturájával s emlékük, mint követendő példa, mindenkor a tiszta idealizmus fehér palástjában fog ragyogni.

Az ő működésük még Vasvármegye egész területére vonatkozott s éppen ez is egyik momentum, mely a jelen nehéz körülményei között további munkára és kitartásra ösztönöz bennünket. A *Vasvármegyei Múzeum az integer Vasvármegye tükre* s meg is akarjuk annak tartani, mert munkánkat az a meggyőződés vezeti, hogy vármegyénk minden talpalatnyi földje ezer esztendő jogán mindenkor a mienk, de a mi testvéreink azok a magyarok, németek, horvátok és vendek is, kiket Trianon tőlünk elszakított s akik közül a nem magyar ajkuaknak eredeti hazájukból való beköltözésük idején a magyar Örvidéken magyar vendégszeretet adott új hazát.

Ezek előrebocsátása után reátérünk múzeumunk egyes osztályainak leírására.

I. Régiségtár.

A régiségtári osztály az 1908-ban megnyilott Muzeum földszinti három termében nyerte elhelyezését. Alosztályai I) praehistorikus, II) a római, III) a népvándorlási, IV) hadtörténelmi, V) a numizmatikai. A római és történelmi korokat kiegészíti az alagsorban elhelyezett lapidarium. Ez osztály anyagát a megszűnt „régészeti egyesület“ és a „kulturegyesület“ gyűjteményei, állami és magán leletek képezik. A tárlók vasszerkezetű, úgy faszerkezetű, Hofmuseumi és szombathelyi típusu szekrényeit részben a magyar kormány bőkezűségének, részben egyesek ajándékának köszönhetjük. Az I. számú terem a praehistorikus gyűjteményt, a II. a római kori gyűjteményt, a III. terem pedig a népvándorláskori és hadtörténelmi gyűjteményeket mutatja be. A mumismatikai gyűjtemény alkalmas helyiség hiányában egy azt bemutató tárlóban a II. számú teremben nyerte szerény elhelyezését.

1. Alosztály „praehistoria.“ *Velem szt-vidi* gyűjteménye következtében világhírű praehistorikus alosztályunk fejlődési története a következő: Alapját a „vasmegyei régészeti egyesület“ buzgó vezetője, Lipp Vilmos, premontrei rendi tanár vetette meg. Munkáját a felejthetetlen emlékü Kárpáti Kelemen folytatta, ő a gyűjtemény mai jelentőségének alapját azzal vetette meg, hogy az 1896-ban Velem Szt Viden előkerült nagy bronzleletet megvásárolta a leendő Muzeum számára. A Kulturegyesület létesítése után amely keletkezését ugyyszólván kizárólag Kárpáti Kelemen fáradozásának köszöni, az osztály őre br. Miske Kálmán lett. Kárpáti Kelemen és az utóbbi fáradozásának sikerült az állam érdeklődését e nagybecsű lelőhelyre felhívni és a Muzeumok és Könyvtárak főfelügyelőségénél szakszerű kutatások eszközzéséhez évi hozzájárulást biztosítani.

Velem Szt Videt a praehistorikus tárgyakkal kereskedők már rég ismerték, de a lelőhelyet titokban tartották. A kikerülő leleteket részben kőszegi ódondászok, részben pedig Pfistermeister nevezetű kőszegi harangöntő vette meg. Az ódondászok egy bécsi közvetítő segítségével nagy nyereséggel értékesíthették a leleteket, míg a harangöntő azok pompás bronzanyagát üzemében feldolgozta. Ezt a Velem Szt Viden keletkezett rablókutatást ott szigeti Molnár Mihály létesítette. Ez annak idején még Itáliában katonáskodván megismerkedett az ottani Muzeumok révén az ily leletek becsértékével. Saját földterületén, úgy szomszédokén azok után kutatott; úgy a Szt Viden mások által talált leleteket dohány, vagy legtöbbször jó szó és rábeszéléssel maga számára, illetőleg kereskedése számára megszerezte.

Az így kőszegi ódondászokhoz bekerülő leleteket br. Miske Kálmán e városban történt letelepülése utáni években szorgalmasan vásárol-

ta. A gyűjtemény idővel felszaporult és lakásának folyosóján egy üvegszekrénybe került. A községi kereskedők a lelőhelyet semmi áron sem akarták elárulni, viszont szigeti Molnár is titokban tartotta a község lakói előtt az értékesítési helyet. De a véletlen ezen titoktartást megghiúsította, amennyiben rövid idő múltán, hogy a kis gyűjtemény a folyosó üvegszekrényébe kikerült, ott azt a rendesen vaját a házhoz szállító Kápillér Györgyné velemi lakos meglátván elárulta, hogy felső szomszédja, szigeti Molnár Mihály szokott ilyeneket a községben gyűjteni és hogy azok a Szt Vid-ről kerülnek ki. Ez 1896. április hó 12-én történt. Nevezetes dátum a nevezetes lelőhely történetében, mert ennek delutánjától kezdődőn Szt Vid bevonult a praehistoriába s a praehistorikus leletek zugkereskedéséből ugyszolván teljesen kikapcsolódott. Rabból kutatásos leletjeit most már részben gróf Széchenyi Rezső, de túlsúlyban br. Miske Kálmán szerezte meg. Ez évnek május hó végén találta földforgatás alkalmával egy nagyobb edényben Bóna János velemi lakos a már fenebb említett nagy bronzleletet, melynek legnagyobb részét Kárpáti Kelemen a létesítendő Muzeum számára, egy részét a Magyar Nemzeti Muzeum és kisebb részét br. Miske Kálmán vette meg, gyűjteménye számára.

Már 1896-ban szerényebb ásatások történtek és pedig Gróf Széchenyi és Br. Miske magán költségén, de komoly stílusban ezek csak a Muzeumok és könyvtárak 1898-ban folyósított segélyezése után kezdődtek meg. Ez első július hóban történt ásatást, Kárpáti Kelemen és Br. Miske Kálmán vezette. Már ez első terjedelmesebb ásatás megmutatta Velem Szt. Vid praehistorikus kori kutatásra vonatkozó jelentőségét, mert bizonyítékát hozta annak, hogy ott egymáson fekvő rétegei vannak a neolithkor, a bronzkor, az első vaskor (ugynevezett Hallstatti kor) és a keltákkal kapcsolatos La-Téne kor-nak.

Az ásatások ezen időponttól kezdődőn évente a Muzeumok és könyvtárak főfelügyelősege által e célra adott segélyezéssel folytatódtak 1915 évig. A tudományos eredményeket, melyek minden várakozást felülmúltak, a következő tények rövid felsorolásával összegezhetjük: *Először is* Velem Szt. Vid szakadatlanul való lakottsága, az az, hogy Velem Szt. Vid már a kőkor- s rézkorban is emberi lakóhelyül szolgált, a bronzkor kezdetétől pedig a praehistorikus idők befejeztéig az ősember állandó lakóhelye volt. De lakóhely volt az a római. népvándorlási és késő középkorban is egészen a jelen korig. Tehát első telepítése a Kr. szül. előtti 4000 évvel kapcsolatos, szakadatlan lakottsága pedig körülbelül 2300-ban Kr. sz. e. kezdődött. *Másodszor is* bebizonyosodott, hogy Szt. Vid Közép Európa egyik legnagyobb bronzötvöző és bronzöntő telepe volt, amely ötvöző telep a rendszerint előfordulóktól elütően nem az ónt, hanem az antimont használta fel ily célra. *Harmadszor is*, hogy így teljesen minden őnimportól füg-

getlen lévén, bronzát korlátlan mennyiségben gyárthatta, így a bronzbeszerzés és bronztárgy készítésnek egy központja lett és természetesen bronzkereskedelmi gócponttá is fejlődött. És itt kell megemlítenünk, hogy a velemi bronzot jellegzetes tulajdonsága miatt (a réznek ón helyett antimonnal való keverése) a máshonnan származó bronzoktól meg lehet különböztetni s e jellegzetessége révén megállapítható, hogy kész bronzkészítményei nem csak a mi praehistorikus provinciánkba jutottak, hanem, hogy kereskedelmi összekötetések kapcsolták Szt. Videt egybe Bosniával, Istriával, Karinthiával, Italiával, Tirollal, Svájjal, Bajorországgal, Württemberg-gel, Sziléziával, Posen-nel, Nyugat Poroszországgal, Brandenburg-gal, Mecklenburg-gal, Svédország-gal, és végre a Szármát síkság területével is. *Negyedszer is*, hogy kizárólag lakó telep jellege dacára, (mert sajnos a hozzátartozó sírmezők helyét még ma sem tudtuk megtalálni) mégis a rétegezés zavartalansága és rendszeressége következtében korrendi meghatározásokra is alkalmas s mint ilyen kiváltságos telep. *Ötödször is* rétegei és leletjei alapján megállapítható volt, hogy Szt. Vid ama helyek egyike volt, hol a vasércet legelsőbbben dolgozták fel. Eleinte azonban a sztvidi ősember a vasat még nagy értéknek ismerte és értékelte is, csakis a reá következő „első vaskor“ használta fel a vasat már nagyobb mennyiségben eszközök készítésére is.

A Velem szt-vidi ásatásokat kezdetben Kárpáti és Miske együttesen vezették, 1901-től Miske, kinek a 10-es években Neogrády Gilbert premontrei tanár és muzeumi régiségtári őr segédkezett. Egyébként a szakszerű ásatásokon Bella Lajos, praehistorikus kutatásunk őregmestere is több ízben résztvett, két ízben (1902 és 1903) pedig dr. Török Aurél egyetemi tanár, a hírneves anthropologus, a makrokephal sírok feltalálásánál, illetőleg azok utáni kutatásnál.

A Szt Vid tudományos jelentőségéről ismertetések jelentek meg az Archeologiai Ertesítő, a Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, a Verhandlungen der Berliner Anthropologischen Gesellschaft, a Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie és az Archiv für Anthropologie című tudományos folyóiratokban. Mint külön álló mű megjelent Velem Szt Vid őstelep monographiájához annak I-ső kötete táblákkal „a rablókutatásokat“ ismertetve. Az ismertetések Kárpáti Klemen, dr. Török Aurél, dr. Helm Ottó königsbergi egyetemi tanár és br. Miske Kálmán tollából kerültek ki.

Az így rendszeres ásatások révén nagybecsű gyűjteményanyagot, tetemesen szaporította az 1911-ben a Muzeumok és könyvtárak főfelügyelősége felterjesztésére az állam által megvett és örök *letétkép* a szombathelyi Museum gondozására bízott br. Miske-féle szt-vidi gyűjteményt.

Az ásatások a nagy háboru utolsó éveiben, a vörös rémuralom és az ellenforradalom alatt szüneteltek. Csakis 1921 évben már consolidalo-

dó viszonyok között kezdődtek meg újból, a szombathelyi pénzüzetek nemeslelkű támogatása révén Miske muzeumi igazgató és dr. Tompa Ferenc, a Nemzeti Muzeumtól hozzánk beosztott muzeumi segédőr vezetése, illetőleg közreműködésével. Ezt követte az 1922-ben gróf Mikes János megyéspüspök bőkezű subventionálása következtében lehetségessé vált nagyobb ásatás, melyen Miske vezetésével Tompa Ferenc és mint a Nemzeti Muzeum kiküldöttje Bella Lajos vett részt. 1923-ban pedig Miske már ismét állami subventioval dolgozhatott a Szt Viden.

Az évtizedeket felölelő rablókutatások és szakszerű kutatások dacára Szt Vid ma sincsen még teljesen kimerítve, mert területének még több mint egy harmada kikutatlan s a temető is ismeretlen.

A praehistorikus gyűjtemény egyéb szaporulatait a még szakszerű folytatásukat váró, Nemes Osón (1897) és Tömördön (1905) eszközlött próba ásatások útján szerezte be. Mindkét neolith-kori telep, amely folytatódik Kőszeg-Paty határához tartozó cserháti pusztán, nagy reményekre jogosít fel különösen nagy kiterjedésénél, leletjeinek típusánál s azon körülménynél fogva, mert tisztán csak neolith-kori telepek szakszerű feltárásában a mi praehistorikus kutatásunk ma még igen szegény. Sajnos ezen oly fontos feladat keresztülvitelére az anyagi lehetőség még nem volt meg.

A legutóbbi mult a Ság-hegyről is hozott szaporulatot amennyiben itt a soproni főgimnázium Szt. Atrik cserkész csapatával Miske ásatott 1923-ban. Ezen sajnos a bazalt kitermelés folytán végpusztulásra ítélt, érdekes geológiai képződésű hegynek tetején elterülő sík a praehistorikus időkben és később is a lába körül elterülő síkság lakói számára az őket fenyegető veszély elől „menchhelyül“ szolgált. Leletjei bizonyítják, hogy menedékkül szolgált a neolith, a korai bronzkorban, a vasat előző korban, az első vaskor fiatalabb szakaszában és a La Tène kor még meg nem határozható szakaszában. A történelmi korban azt hasonló céllal felkeresték a rómaiak, utóbb pedig szlávok. De az Árpádok korában is ezen célra szolgált, mit e korból ott lelt jellegzetes cseréptöredékek és az itt ott még megmaradt körfalazat építési módja bizonyítanak. Ez utóbbiak igazolják némileg a Kemenesalján elterjedt népmonda ősi eredetét, mely szerint Vak Béla idejét megelőzőleg ott a hegy tetején egy vár állott volna amelyet a királynak szándéka volt ismét helyre állíttatni, de ezt a környezete nem óhajtotta, azt állítván neki, hogy a vár túl nagy terjedelmű. Hogy erről az állításról a vak királyt meggyőzzék, egy egész napon keresztül hordszéken a falak körül hordták, azt állítván, hogy a várfalat csak egyszer kerülték meg. Így megtévesztvén a szegény vak királyt, az szándékáról lemondott, a vár pedig összedült.

Ugyancsak egy kisebb, az első vaskor elejéről származó nekropolis is várja feltárását Magyar Gencs (Kajmát nevű dűlő) határában. Itt 1924 őszén sikeres próbaásatást rendezett Horváth Tibor Antal premtreai tanár, muzeumi régiségtár-őr.

A háboru és a reá következő forradalmak alatt a muzeum épületét iskolai célokra használták fel, minek következtében az egyes tárlókban elhelyezést, illetőleg elraktározást oly tárgyak is nyertek, amelyek nem a szakosztály anyagát képezték. Ennek következtében a régiségtár praehistorikus osztálya chaos-szerűvé lett, úgy hogy azt később teljesen újonnan kellett rendezni. Ez a körülmény egyuttal egy újabb, modern igényeknek megfelelőbb leltár felfektetését is szükségessé tette. A praehistorikus osztály rendezésénél teljesen új, tudtunkkal még sehol sem alkalmazott módszerrel tettünk a megszokott tudományos keresztülvitel mellett kísérletet. Ezen új felállítási mód a „*biologiai*,” melyet a gazdag sztrávidi és azokat kiegészítő az egyéb lelhelyekről előkerült leleteknek aránylagos bősége engedett megvalósítani. Az ilyen systemás felállítással elsősorban is oktató célt vélünk elérhetni, azaz szándékunk a laikus szemlélő közönséggel megismertetni a történelem előtti idők kulturfejlődésének történetét, ugymint eszközeiknek használatát, készítési módját, iparukat, életmódjukat. Ezt tárgyak bemutatásával, modellekkel, és magyarázó rajzokkal véljük elérhetni. Egyelőre még csak a tárgyak kiállítása történt meg. A magyarázó képek elkészítése most van folyamatban, a modellek elkészítése tervbe véve. Gyűjteményünknek ez a kulturbiológiai része az első terem közepén álló, szombathelyi típusu üvegfalas szekrényben I-IV szám alatt van, még pedig az I számú szekrény kő- és rézkori, II. bronzkori, III első vaskori, IV pedig La Tène-kori kulturát mutat be.

A gyűjtemény egyéb anyagának felállítása tudományos rendszer betartásával történt meg és pedig tekintettel Szt. Vid jelentőségére nemcsak az általánosan dívó typológiai, hanem különleges bemutatással (korrendi beosztás, praehistorikus idők bányászati, bronzötvöző és bronzöntő, bronzot feldolgozó lelhelye, praehistorikus idők kereskedelmi gócpontja.) Az V-ös számú szekrény bemutatja Szt. Vid őstelep kulturfejlődési történetét, a lelőhely kőkori és rézkori kulturáit, a bronzkor mindhárom (korai, közép és késő) korszakát. A Szt. Vid leletek alapján megállapítható volt „vasat előző szakasz” leletjeit: „karikapénz,” valamivel később „tűzőár” az „első vaskor idősebb” és a reá következő ugyanezen fejlődés kor fiatalabb szakaszát; egy kis gyűjteménnyel Szt. Vid skytha leleteit amelyek időkor az előbb említett „első vaskor fiatalabb szakasza” és a praehistorikus provinciánk területére nyugatról beözönlő kelta népnek La Tène kulturája közé esik Szt. Vid illyr lakósága ezen kulturát részben elsajátítja, de másrészt a régi kulturájával tovább él. Ezt mutatja be Szt. Vid „kor La Tène kori” felállítása. Ezt követi a közép La Tène és késő La Tène szakasz leletanyaga, majd római kori, népvándorlás kori, késő középkori és újkori leletjei. A szekrény felső polcain a különböző fejlődési korok keramikájának választékos gyűjteménye. A legalsó polcon pe-

dig a balta fejlődés története kőkortól kezdődön minden praehistorikus időn át.

A VI számú Hofmuzeum-typusu vas szekrény Szt. Vid bányászatát, kohászatát, bronzfeldolgozó tevékenységét és kereskedését mutatja be. Az alsó polcon a nyersanyag, amint az a rétegekben találtatott, tehát antimon és rézérc, az ércek zuzásához alkalmazott kőlapok, ütőkövek és kőszilykolók. Az ércek olvasztására felhasznált fújtató és a rézkiolvasztástól származó „rézkő“, miként a rétegben talált antimonium crudum és rectum. Következik a nyersanyag elsöleges alakítása mint cipők; de ez a szállításnál nehézséget okozván annak e cél megkönnyítésére rudak, tusok, karikák és sarló alakban való öntvényei. Öntő téglyek és öntő kanalak, öntő formák, az ezek készítésére használt kereszt és kupás vágók bronzból, a köpük készítésére szolgáló öntő ékek. Öntés céljára gyűjtött apróbb bronztöredékek választékos sorozata. Majd a vasnak kohászata idevágó leletekkel és pedig: A magasabb hőfok elérése céljából felhasznált, a rétegben néha előforduló „aszfalt“, a kohászatra feldolgozásra kerülő limonit és babérc leletek és ugyancsak a tűz hevítésére felhasznált mangánérc leletek. A vaskohászatnál használt fújtató s az eljárás produktumai: friss tűzsalak és buborékos salak. A vasak primär alakítása és „vasmedve“, amely feldolgozását várta. Végül néhány Szt. Viden előfordult ólom lelet. E fém kiolvasztási módjáról egyenlőre nem sokat tudunk.

A második polcon öntőminta gyűjteményünk egy része (összesen 53 darab) úgy a már kész bronztárgyak végleges elkészítésére használt szerszámok sorozata. Így keresztvágó, holdasvágó, lapos vágó, egyenes vágó, hegyes vágó és fűrészlapok. A bronzedény trébeléshez szükséges eszközök, még pedig: egyengető kalapács, tágitó verő, üttető kalapács és tányérverő, ülővágó és szarvasülő. Ugyancsak bronzmunkálati szerszámok a reszelők, középlő furók és diszitő poncolók, végre aklák, kalapáccsal formált bronzok.

A harmadik polc a kereskedelmi összeköttetéseket mutatja be s az ezeket feltüntető térképet.

VII számú szekrényünk a már megszokott typusos muzeális felállításal hozza Szt. Vid bronztárgyait, VIII számú annak faragott és megmunkált csontleletét, üveg- és zománcgyöngy leleteit. Továbbá a rétegekben talált magvakat, kőzeteket és vegyelemzett tárgyakat. A legfelső polcon hozzuk a Szt. Viden talált első makrokephal koponyát, ama leletek kíséretében amelyek a kettős számú makrokephal csontvázakkal együtt letétkép a bpesti anthropologiai gyűjteményben van.)

A IX számú szekrényben Szt. Vid különféle korból származó vasleletei typologikus felállításban, X. szekrényünkben pedig ugyancsak így az apróbb keramika.

XI számú szekrény: Sághegy refugium-leletei és a magyarkeresztesi 1910-ben talált kincslelet, úgy összehasonlító anyag Wotsch, Laimbach, Kyrosról.

A XII számú tarló kivonatos leletekkel bemutatja a „kőkorszak” kulturfejlődésének sorozatát. Végre XIII és XIV számú szekrény a keramikát, ugyancsak korrendi felállításban.

A Múzeum ezen alosztálya újra 1922. okt. 1-én nyílt meg. Rendezte br. Miske Kálmán múzeumi igazgató. Az új leltár felfektetésénél dr. Tompa Ferenc segédkezett.

II. Alosztály „rómaikori gyűjtemény.” Ez alosztály anyaga túlnyomó részében Savaria területén, kisebb részében Alhón és Sitkén előkerült leletekből áll, ezenkívül néhány idegenből került lelet is van a gyűjteményben, melynek alapját Lipp Vilmos vetette meg. Az anyagot Kárpáti Kelemen tetemesen szaporította azzal is, hogy az alhói tumulusok néhányát 1907-ben kikutatta. Kárpáti Kelemen tankerületi főigazgatóvá való kinevezése után, midőn br. Miske Kálmán mint államilag alkalmazott igazgató lett a Múzeum vezetője, a régiségtár őre Neogrády Gilbert premontrei tanár lett, aki többszörösen 1912-ben és 1913-ban Sitkére kiszállva, az ott létezett római lakótelepről nem egy értékes leletet hozott magával, szakszerűen végzett ásatások eredményeképpen. Neogrády áldásos működésének a bekövetkezett háború, a forradalom és ellenforradalom vetett véget. A konsolidált állapotok vizsgálatával a lemondott Neogrády Gilbert helyébe, Horváth Tibor Antal premontrei tanár lett a régiségtár őre.

E gyűjtemény a II számú teremben nyerte elhelyezését typologus felállításal. Az I számú szekrény a római kori feketített edényt, a II a vörösre égetett, úgy az e korhoz vágó különféle vasleleteket, III számú szekrény a ritka terjedelmű római kori üveggyűjtemény egy részét és ezen korból származó kisplastikai gyűjteményt. A IV számú szekrény a lucernákat (mécsesek) és üveggyűjtemény második részét. V számú szekrény római kori bronzégitő szereket, karkötőket, a fibulák majdnem teljes fejlődéses történetét, tükröket, és más tárgyakat, többek között egy teljesen ép bronzból készült egykaru mérleget: végre az üveggyűjtemény különleges alakításos példányait; VI számú szekrény szép választékkal a „terra sigillata” edények és azokból származó töredékeket és a ritkaság számba menő „terra nigra” edényeket, úgy a legnagyobb ritkaságok közé sorozandó „festett római edényeket”. A VII számú szekrény a ritkábban előforduló egyes edény típusokat, a mécsesek készítésére szolgáló agyagmintákat és a ritkán előforduló mázas edények gyűjteményét tartalmazza.

A középben álló hosszú faszerkezetű faszekrényben elhelyezését nyerte a faragott csontgyűjtemény, a rómaikori gyűrű és metszett kő gyűj-

temény, üveggyöngy és borostyánkő piperék gyűjteménye. A szekrény másik oldalán a római ifjak nyakát ékesítő bulla; csatok, kulcsok, bronztűk és az orvosi eszközök gyűjteménye, úgy végre apró cseprő más bronzokat.

A teremben külön állványon három amphora áll, az ablak mélyedésekben ólom sarkophagok (egyike maskokkal diszitett). A középén álló szekrényen, úgy a falon elhelyezett polcokon kisebb kőszobrok töredékei.

Az egyik ablak előtt vasszerkezetű alacsony üvegsekrényben nyerte egyenlőre, míg alkalmas lokalitás hiányzik, szerény elhelyezését a numismatika, melyre még később visszatérek.

A gyűjteményt új felállításában rendezte Dr. Tompa Ferenc, nemzeti muzeumi hozzánk beosztott segédőr Horváth Tibor Antal segédkezésével. Leltárát Horváth Tibor Antal fektette fel dr. Tompa közreműködésével.

III Népvándorlaskori Alosztály. Gyűjteményünkben népvándorlaskori leletek hosszú időn át vármegyénk területéről alig voltak. Így ezen kort régiséggyűjteményünkben idegenből jött leletek képviselték. Ezek egyrészt a Lipp Vilmos által a „régészeti egyesületnek“ testált „keszthelyi“ és ugyancsak az általa megszerzett „csornai sirlelet“ voltak, Már már le is mondtunk ama reményről, hogy gyűjteményünk e részében számottevő vasmezei anyagunk legyen, mikor is szerencsés véletlen révén dr. Tompa Ferenc muzeumi őr arról értesült, hogy Szombathely közelében fekvő Kis és Nagyasszonyfalva helyiségek határában leletek fordulnak elő. Utánjárására sikerült neki Soós Lajos és valamivel később Horváth János asszonyfalvi lakósoktól néhány leletet megszerezni. Ezen leletek rendkívüli nagy jelentőségét azonnal felismerte; gróf Mikes János megyéspüspök bőkezű anyagi támogatása következtében pedig ama szerencsés helyzetbe jutottunk, hogy még ezen felfedezési évnek nyár elején, 1922-ben Asszonyfalván próba ásatást rendezhettünk. E próba ásatást dr. Tompa és Horváth Tibor Antal vezették, kik is megállapították, hogy ott egy kiterjedt népvándorlaskori sirmezővel állunk szemben.

Nem akarván a lelőhely szakszerű ismertetése elibe vágni csak azt akarjuk itt egyenlőre megjegyezni, hogy a leletek igen kora népvándorlás idejére visznek vissza. Ma már száz és néhány sirt tártunk fel, érdekesebbnél érdekesebb leletekkel.

A szakszerű ásatásokat állami hozzájárulással 1923-ban és 1924-ben végeztük. Sajnos ezeket közbenjött akadályok következtében, bár az ásatási összeg állami subventióját megkaptuk, ez évben nem állott módunkban folytathatni.

E bár még kicsiny, de érdekes és értékes gyűjtemény felállítási helyét a III. számú teremben nyerte, hol is a római alosztály terméből

kilépve az ajtótól jobbra eső szekrényben látható. E szekrényben sirok szerint kerül kivonatosan bemutatva a leletek anyaga.

Az ajtótól balra elhelyezett tárlóban pedig a most már csak ösz-szehasonlítási anyagként szereplő Lipp Vilmos-féle értékes keszthelyi leletek állanak.

E gyűjtemény rendezését és leltározását Horváth Tibor Antal végezte.

IV. Alosztály „Hadtörténelem“ (Fegyvertár). E gyűjtemény kis része még a „régészeti egyesület“ anyaga, tulsulyban pedig letétkép van itt elhelyezve. Felállításos elve a chronologikus; az időkori beosztása a különböző uralkodó házak korával vág össze.

Az I-ső számú vasszerkezetű tárló a X—XIII század, tehát az „Árpádok“ korához vágó fegyverzet gyűjteményünket tartalmazza és pedig: kardokat, bárdokat, nyilcsúcsokat, sarkantyukat, lándsa-csúcsokat, zablákat.

A II-ik számú tárló egyik fele a XIV—XV század azaz a „Ve-gyesház“ uralkodása alatt volt fegyverzetet: páncéling, kardok, kések, buzogányokat, bárdokat, nyilcsúcsokat, sarkantyukat, zablákat.

Ugyanezen szekrény második része a XVI század fegyverzetét, tehát már a „Habsburgház“ korabeli gyűjteményünk tárgyainak egy részét (páncélinget, sisakot, bárdokat és csákányokat, számszerijakat, sarkantyukat, nyilcsúcsokat, golyóöntőt, buzogányokat, zablákat) tartalmazza.

A terembe nyuló szekrény 1—3 felépítményében, úgy fektetésre alkalmas alsó tárlójában a XVI. század fegyverzetének folytatása jön. A felépítményben, pallosok, páncélszuró, kard és vitörök, az alsó tárló-ban pallosok, kardok, szab-lák, török és balkezesek.

E tárló 4-ik felépítménye úgy mint alsón fekvő része a XVII-ik század fegyverzetét hozza, (fent vitöröket, lent kardokat, buzogányokat, sarkantyukat, zablát és balkezes töröket). E szekrény tuloldalán 1—2-ik részében ezen század fegyverzetének folytatását. Felépítményeiben vitöröket, áttört toledoi pengéket, kardokat, kanócos muskétát, arkebust és puskákat kerekcs zavarzattal. Az alsó tárlóban diszfokost, csákányokat, sarkantyut, hóhér pallost, vitöröket, töröket, pisztolyokat (Faustrohr), puska-poros tartókat.

A szekrény felállításában ezen most jelzett kort követi a XVIII-ik század fegyvereinek bemutatása annak 3—4 részében és pedig felépítményében disztörkardok, tüzköves zavarzatu puskák, szab-lák és diszkardok. Az alsó részben vadászkések, pandurkardok, török, kések, pisztolyok, puska-portartók, sarkantyuk.

A fal mellett álló vasszerkezetes szekrénynek I-ső részében a XIX század különféle fegyverzete és pedig: kardok, pisztolyok, tarsoly, sarkantyú, a II-ik részében pedig 1848—49-iki emlékek.

A terem keskeny falán álló vasszerkezetes szekrényben keleti fegyverek és pedig: perzsa, török, arab, móroktól eredő kardok, pisztolyok, handzsárok.

Végre pedig a másik hosszfalon vasszerkezetes nagyobb szekrényben keleti exotikus fegyverek: Elő- és Hátsó-Indiából, Perzsiából, Jáva, Szumatra, Borneo, Kina és Japánból.

A terem falait banderiális zászlók díszítik, a falon néhány fegyver csoport, az ablakok között pedig áll egy XIV. század végéről származó golyót hajító mozsárágyú.

A terem rendezését dr. Tompa Ferenc Miske segédkezésével végezte. Leltárát Horváth Tibor Antal Miske közreműködésével fektette fel.

V. Numismatikai alosztály. Ez osztály helyszűke miatt kénytelen gyűjteményét tulnyomó részben zár alatt tartani. E célra szolgál a III számú teremben elhelyezett numismatikai szekrény (római pénzgyűjtemény), a II számú teremben pedig két a kiállítási célnak megfelelő vasszerkezetes fekvő tárló, melyben időről időre kicserélve, a gyűjtemény aránylag csekély része kiállításra kerül.

A gyűjtemény áll római és barbárkori, magyar vonatkozású és külföldi pénzek és érmek és ezeket kiegészítő papírpénzből és szükségpénzekből.

A gyűjtemény alapját még Lipp Vilmos vette meg, később Kárpáti Kelemen, majd Neogrády Gilbert szaporította részint ajándék, részint pedig vétel útján szerzett példányokkal. Az állam is hozzájárult a szaporításhoz annyiban, hogy 1909-ben megvette Tóth Sándor muzeumi házmester római kori értékes pénzgyűjteményét és azt örök letétképp a Múzeum gondozására bízta, ép így 1911-ben megvette br. Miske kisebb Árpád-kori pénzgyűjteményét és milleniumi emlékérem gyűjteményét ugyancsak azt örök letétképp nálunk elhelyezve.

A gyűjtemény Horváth Antal gyűjtéséből kifolyón tetemesen szaporodott az újabb időben. A gyűjtemény rendezése és katalogizálásának céljából kiküldetett dr. Alföldi András egyetemi tanár, ki megkezdte a római rész meghatározását és katalogusát felfektette, folytatásán Horváth Antal és dr. Tompa Ferenc fáradozott. A magyar pénzek és érmek, úgy idegen pénzek és érmek, miképp a papír és szükségpénz gyűjtemény anyagát Horváth Antal határozta meg és katalogizálta.

VI. Lapidarium. A lapidarium mint a római és későbbi idők gyűjteményének kiegészítő része néhány érdekesebb darab kivételével, amelyek a csarnok díszítésére vannak felállítva, a muzeumi épület alagsorában van elhelyezve.

A gyűjtemény anyagát a „régészeti egyesület“ régi állaga, az idővel előfordult egyéb idevágó leletek és a jáki bazilika eredeti, a restaurálás alkalmával kicserélt kövei képezik.

A római részét dr. Oroszlán Zoltán nemzeti muzeumi őr határozta meg és leltározta.

A mozaik padlózat a muzeum udvarán áll faburkolat alatt, de sajnos az idők viszontagságának kitéve.

II. Ethnographiai (néprajzi) osztály.

Az osztály létezését kizárólag Kárpáti Kelemen odaadó munkásságának köszönhetjük, aki sok egyéb elfoglaltsága dacára is időt szakított magának az osztályon felhalmozott, ma már kincseket érő anyag összegyűjtéséhez. Tán igen kevés azon községek száma és ezek is a ma területünkől erőszakkal elszakított részekben fekszenek, amelyeket Kárpáti Kelemen fel ne keresett volna, hogy muzealis anyagot, szokásokat, babonákat és más folklóre adatokat gyűjtsön és jegyzeteiben megörökítsen. Feltett szándéka volt ezen községeket is még felkeresni, de tanterületi főigazgatóvá való kinevezése és ezzel kapcsolatos eltávozása Szombathelyről őt ebben végleg megakadályozta.

A nem kis fáradoalmak árán összegyűjtött gyűjtemény felállítását és leltározását is Kárpáti Kelemen végezte el. Az osztályon ma is csekély, lényegtelen változásokon kívül még az ő munkáját látjuk.

Kárpáti Kelemen örökségébe lépni és azt némileg is pótolni nehéz feladat volt. Nagylelkűen erre Erdélyi Irén premontrei tanár vállalkozott. Az ő buzgó fáradozásának eredménye nem egy jelentős és értékes tárgy megmentése. Eredményes működésének fonalát azonban a beköszöntött háború és az ezzel kapcsolatos külső és belső viszonyok is szét vágta. Újabb gyűjtésekre subventiót kapni nem volt lehetséges. A helyiségek kibővítése iránti kérése honorálható nem volt. Ezek a momentumok őt természetszerűen elkedvetlenítették, miért is eredményesen megkezdett munkájának lemondásával véget vetett. Örökébe rövid időre dr. Vadász Norbert premontrei tanár lépett, de ő is egyéb elfoglaltságára való tekintettel e tiszteletet letette s azóta az osztály vezetés nélkül áll.

A három zsufolt terem gazdag anyagával szemben igen nehéz feladat előtt állunk, ha az összegyűjtött kincsek felsorolását magunkra vállaljuk. Ezért is a jelentésünket olvasó szakférfiak részéről a legmesszebbmenő elnézésre számítunk.

Az I-ső számú teremben összezsufoltan látjuk a mezőgazdaság különféle eszközeit, a szarvasmarha tenyésztés, a szőlőszet, borászat, halászat, vadászat, és pásztoréletre vonatkozó tárgyak gyűjteményét. Továbbá a kamarákban őrzött tárgyakat, kosárfonást és házi szövőipart. A tárlat közepén összerendezett faekéket, szövőszékeket, rokkákat, motolyákat, a gabona eltevésre használt kosarakat (kópiceket) faládákat és egyéb más tárgyakat. A II-ik számú teremben két háznak a mintáját,

egyiket Döbörhegyről, a másik egy velemi faépítkezésű ház mintázata. E terem egyik szekrényében a különféle világító eszközök választékos gyűjteménye van elhelyezve, egy másodikban a karácsony idejében tartott vásárok alkalmával még néha fel-fel bukkanó primitív készítésű gyermek játékok. Kalendáriumok, álmoskönyvek és sibillák gyűjteménye. A terem közepén asztal, faragott székekkel körülvéve, a teremben ezenkívül világító foklyák, különféle házi konyha eszközök, szapuló edények stb. A falon képek, csutorák, virágtartó lécek és egyéb apróságok.

A III. számú teremben az ajtótól jobbra álló szekrényben betlehemesek felszerelése, a vendség vőfélyeinek attributumát képező fokosok, kalinkó és még más e nép babonás hitével kapcsolatos tárgyak gyűjteménye. Egy másik szekrényben a gyermekjátékok, a hosszanti falon négy nagy szekrényben varottasok és szövések. A harmadik szekrényben a megye területén volt népviselet ritkaságként fenmaradt maradványai (a vármegye tiltotta a cifra népviseletet, mivel az a pór nép erkölcsének romlására vezet). A másik hosszanti falon két nagy szekrényben paraszt keramika, bábsütő minták, szövetfestési és más egyéb tárgyak.

A terem közepén álló hosszú tárló a votivus (fogadalmi) tárgyak sorozatát, bábsütő mintákat, faragott pipákat, beretva tokokat, faragott és berakott tükröket, rovófát, faragványokat, himes tojás gyűjteményt, kézi ipari készítményeket stb. tartalmaz.

A szekrények tetején céhládák, keramikai és egyéb tárgyak vannak elhelyezve. A falakon faragott mángorlók, botok, tálosok, keramika és egyéb más gyűjtések.

A néprajzi osztály túltömöttsége miatt mostani állapotában át nem tekinthető. E bajon azonban csak építkezéssel, második emelet felépítésével lehetne segíteni.

Sulyos problémája muzeumunknak ezenfelül az, hogy ennek az osztálynak nincsen öre. És pedig nem csupán azért, mert a rendkívül értékes anyag konzerválása, feniartása, feliratokkal ellátása szakavatott munkaerőt igényelne, hanem azért is, mert az ethnographiába vágó tárgyak gyűjtésének a mai mindent nivelláló ugynevezett kultúra idején s különösen a világháború után utolsó óráját éljük.

Muzeumunk e megbecsülhetetlen értékű osztályának jelenlegi szomorú helyzetét sem leplezni, sem elhallgatni nem lehet.

III Természetrajzi osztály.*

A természetrajzi osztály-t 1908-ban alapította Magyarország nagy ornithológusa chernelházi Chernel István. Az osztály 1908-tól 1923-ig állat és növény-gyűjteményből állott. Az *állatgyűjtemény* disze

*Ezt a részt írta és az egész dolgozatot sajtó alá rendezte dr. Gáyer Gyula.

és legértékesebb része a madárgyűjtemény, mely 17 szekrényben biológiai csoportokba tájképszerűen összeállítva tartalmazza Vasvármegye madárvilágát. A fajok száma mintegy 200. tulnyomó részben Chernel ajándéka, kisebb részben vétel. A csoportok a következők: I Sziklás erdőrésztlet, II. Tórésztlet, III. Mocsárrésztlet, IV. Legkárosabb madaraink, V. Télkép, VI. Leghasznosabb madaraink, VII. Sikság és mezőrésztlet, VIII. Fenyveseink lakói, IX. Vizeink ritka téli vendégei, X. Parlagi madarak, XI. Átvonuló vizi madarak, XII. Ritka ragadozók, XIII. Legritkább fészkelőink és tüskés bokraink lakói, XIV. Átvonuló mocsári madarak, XV. Sziklák és falak lakói, XVI. Erdőségeink ritkább fészkelői és átvonuló vendégei, XVII. Fészek és tojásgyűjtemény. Nevezetesebb példányok a vörösfejú gébics (*Lanius senator*) és fenyves rigó (*Turdus pilaris*) Magyarországön talált első fészkei, teljes fogoly-albino sat. — Az ugyancsak vas megyei fajokat tartalmazó emlősgyűjtemény 23 példányból áll, köztük különösen egy 14-es szarvas disze a gyűjteménynek. — A *növénygyűjtemény* dr. Waisbecker Antal (14 fasciculus virágos és edényes virágtalan növény) és Piers Vilmos (1 fasc. alsóbbrendű virágtalan növény) ajándéka és 2450 példányban Vasvármegyének ugyyszólván teljes vascularis növényzetét s Waisbeckernek sok originalejét tartalmazza. — Chernel István, a kiváló ornithologus, Waisbecker Antal, a biztos tudásáról és lelkiismeretes munkájáról ismert botanikus, mindketten vármegyénk szülöttei, valamint a nyilvánosság előtt keveset szereplő, nagytudásu Piers Vilmos őrnagy, a kőszegi katonai reáliskola egykori tanára maradandó emléket állítottak nevüknek e gyűjteményekkel muzeumunk életében is. Ma már mindhárom férfiú fölött a sir domborul s jóvá nem tehető mulasztása a Kultúregyesületnek, hogy a nagybeteg Piersnek 1920-ban, halála előtt néhány hónappal ajándékaron felkinált s főleg Vasvármegye virágtalan növényeinek studiumára rendkívül fontos gyűjteményének megszerzését elmulasztotta s így a gyűjtemény Pannónhalmára került, ahol jelentősége már egészen más.

Chernel István nagy kedvvel fogott a természetrajzi osztály megszervezéséhez, a biológiai csoportok és tájrésztletek összeállításán családjával együtt heteken át dolgozott és szándéka volt a természetrajzi osztályt minden irányban kiépíteni, 1912 óta azonban a gyűjtemény kezelésében tartósan gátolva volt s az osztály 1914-től 1923 ig, a háboru okozta szénkéneghiány miatt is kezelés és gondozás nélkül állott. 1923 óta az osztály őre dr. Gáyer Gyula egyetemi magántanár, kir. törvényszéki bíró, második őre 1925 év eleje óta ifj. Benda László mérnök s ez idő óta az állat- és növénygyűjteményt Gáyer, az ásvány-, kőzet- és őslénytani gyűjteményt Benda kezeli. 1923 óta, amikor a természetrajzi osztályban az élet újból megindult, a gyűjtemény számos ajándékkal gyarapodott. Az ajándékozók közül különösen ki kell emelni báró Baich

Mihály (Alsószeleste), dr. Csiki Ernő (Budapest), dr. Fehér Dániel (Sopron), dr. Istóczy Kálmán (Dömötöri), dr. Koch Ferenc (Budapest), özv. dr. Kurtz Gusztávné Zelles Etelka (Budapest), Magyar Nemzeti Múzeum, felsőbüki Nagy György (Kissitke), Németh János (Szombathely), dr. Pető Ernő és neje Szegedy Gina (Szombathely), dr. Sághy István (Kámon), dr. Schafarzik Ferenc (Budapest) és dr. Zimányi Károly (Budapest) neveit. Az osztály örei közül Gáyer Gyula a gyűjteménynek főleg növénytani, Benda László főleg az ásvány-, kőzet- és őslénytani részét gyarapította. Az utóbbi már 1925 előtt is tevékeny részt vett az osztály életében, így az 1924 évi baltavári ásatással is. Az állatgyűjtemény fejlesztésénél Bárdossy Aladár, ifj. Koroknay István és Stransky János működtek közre.

Ma a gyűjtemény beosztása és munkairánya a következő:

I. Állatgyűjtemény: 1. A Chernel-féle vasvármegyei emlős és madárgyűjtemény intenzívebb gyarapítását, sőt az 1914-1923-as időben beállott hiányok pótlását is ezidőszert anyagi okok hátráltatják. Ugyanezek gátolják a gyűjteménynek a házi állatokkal (ill. képeikkel) való kiegészítését. — 2. Rovargyűjtemény: a.) Lepkék (Lepidoptera), 6 doboz tropikus, 4 doboz európai faj és 24 doboz lepkebiológiai csoport; b.) Coleoptera: 1 doboz kaliforniai, 1 doboz vasmegyei anyag; c.) Neuroptera és d.) Orthoptera, 3 doboz. — 3. Kagyló és csigagyűjtemény (feldolgozatlan).

II. Növénygyűjtemény: 1. Waisbecker-Piers: Vasvármegye vadon termő növényei. — 2. Herbarium hortense, Vasm. kerti növényeinek gyűjteménye, eddig 8 fascic, mintegy 500 lap. — 3. Botanikai képgyűjtemény: eddig 200 kép. Különösen kiemelendő a Csapody Vera (Budapest) által festett és ajándékozott 2 tábla akvarell (Vasvárm. néhány jellemző növénye; Vasm. ritka páfrányai), Vargha Andor fekete és színes tussrajzai (Vasm. jellemző növ.: 1 kötet), a velemi híres gesztenye 2 képe, a megye öreg fáira vonatkozó fényképgyűjtemény, vasmegyei tájak, parkrészek sat. — 4. Dendrologiai gyűjtemény: a megyében vadon élő és kultivált fák törzsszelvényei, termés és maggyűjteménye, betegségei, rendellenességei. — 5. Mezőgazdasági, kertészeti s általában az alkalmazott botanikára vonatkozó gyűjtemény (gyűjtés folyamatban).

III. Ásvány-, kőzet- és őslénytani gyűjtemény: 1. Vasvármegye kőzetei és ásványai (Inkey monografiájának illusztrációjaként összeállított, térképekkel — ezek Bárdossy Zoltán és Fodor Ernő ajándékozott művei — szemléltetendő tett gyűjtemény. Az osztály két örének gyűjtése és ajándéka. — 2. Vasvármegye őslénytani gyűjteménye és — 3. Vasm. agrogeológiai gyűjt. (gyűjtés folyamatban). — 4. Általános ásvány-, kőzet- és őslénytani gyűjtemény (mintegy

800 db.) A gyűjtemény e jelentős része szekrények hiányában fiókokban van elraktározva.

IV. Vas megyei (itt született vagy itt működött) természettudósok arcképgyűjteménye.

V. Természetrajzi szakkönyvtár (alapja Franzenau Ágoston által hagyományozott geológiai separatum-gyűjtemény, mely 664 füzetből áll.)

VI. Természetrajzi laboratórium (szervezés alatt).

Amily gyönyörű lendülettel indult meg 1908-ban az osztály élete s amily öröndetes a gyűjteménynek 1923 óta történt gyarapodása, annyira elszomorító az a tény, hogy a Müller Ede (Szombathely) által 1923-ban adományozott 1 szekrényen kívül a gyűjtemény tárlókban 1908 óta semmiféle gyarapodást nem mutat, ami nemcsak nagyértékű gyűjteményrészek kiállítását teszi lehetetlenné, hanem a további munkának és anyaggyűjtésnek is súlyos akadálya. Pedig a természetrajzi osztály kifejlesztésének éppen a vármegye természetrajzi viszonyainak különleges jellegénél fogva egészen speciális tudományos jelentősége volna.

Hiszen „Vas megyében találkozik Kelet és Nyugat, Észak és Dél flórája és faunája. Idáig hat el az Alpesek hűs és páratelt levegője, az Alföld száraz melege, de egyuttal az Adria mérséklő klímája is. Alpesi flóra és fauna mellett itt gyönyörködhetünk a szelidgesztenye erdeiben és a biblia lilomának, az Asphodelus-nak fehér sokaságában“ (gróf Ambrózy-Migazzi István). Velem vidékén a foltos salamandra mellett a viperát, a mediterrán Ceterach páfrány mellett az alpesi Scolopendrium-ot találjuk.

S épily érdekes a megye geológiája is: egyfelől a Föld legrégibb korszakaiból való ősközethegység a devon-kor kövületeinek Magyarországon egyedüli lelőhelyeivel, azután a közbeeső mérhetetlen geológiai korok nyomainak teljes hiánya mellett a neogén-takaró változatos rétegei. De különös jelentőséggel bír vármegyénk *Baltavár* révén, mint a harmadkori ősemelösök világhírű lelőhelye. Ami a praehistoriában Velem Szt. Vid, ugyancsak hírességű a palaeontológia terén Baltavár.

A tudomány a Bach-korszak óta ismeri, amikor egy utépítés alkalmával fedezték fel a nevezetes csonttelepet, az ősidők egy nagyarányú katasztrófájának maradványát. Legelőször a bécsi, majd a budapesti geológusok folytattak ott ásatásokat s a muzeumok sok értékes anyaga került ki onnan. A Vasvármegyei Muzeumban azonban Baltavár őslénytani anyagát egyetlen csontdarab sem képviselte. 1924-ben végre, minden anyagi eszköz nélkül, pusztán a 48 számú Rákóczy cserkészcsapat lelkes segítségével ifj. Benda László folytatott 2 napon át egy már feltárt rétegben ásatást s ennek eredménye a muzeumnak most meglevő s egy alkalmatlan kis tárlóban ideiglenesen elhelyezett csontanyaga Méltányolva a cél fontosságát, rendszeres ásatásokra a m. kir.

vallás- és közoktatásügyi ministerium ez év folyamán tetemes összeget bocsátott muzeumunk rendelkezésére úgy, hogy gyűjteményünk ilyen irányu gyarapodása a közel jövőben már biztosan előrelátható.

A Muzeum további osztályai még a *képtár* (őre Fábíán Gyula fő-reálisk. tanár), az *iparművészeti gyűjtemény* (őre Horváth Antal prem. tanár) és a *könyvtár* (őre Pável Ágoston leánygimn. tanár). Muzeumunk e részéről az 1926-évi Évkönyvünkben fogunk beszámolni.

Hiánya még muzeumunknak a *történelmi emlékgyűjtemény*: a vármegye történetének nevezetes momentumaira, a vármegye nagy szülötteire vonatkozó emlékek (képek, levelek, könyvek sat.) gyűjteménye. Pedig a *genius loci* érvényre juttatásának, a történelmi érzék felkeltésének, a szűkebb hazához s annak tradícióihoz való ragaszkodásnak szempontjából mennyire fontos volna ilyen gyűjtemény! Sok más tervvel együtt ez is még a jövőben szunnyad, bár minden nap itt is súlyos veszteséget jelenthet.

Muzeumunkról szóló ezt az első ismertetésünket panasszal kezdtük. Már a nyomdában volt ez a dolgozat, amikor muzeumunk váratlanul fejedelmi ajándékkal gyarapodott: gróf Széchenyi Rezső a Vasvármegyei Muzeumnak ajándékozta a velemszentvidi leletekben és a tömördi neolith-kori temető leleteiben csodálatosan gazdag archaeologiai gyűjteményét s iparművészeti vonatkozásában nevezetes kályha-csempe gyűjteményét a hozzátartozó hatalmas üvegszekrénnel együtt. Aki a régiségtárról szóló jelentésünket végigolvasta, meg fogja érteni, mit jelent e gyűjtemény muzeumunk s a vármegyei kultúra számára! E gyűjteményről részletesen az 1926-i Évkönyvünkben fogunk beszámolni. Most, amikor a hála és köszönet zászlaját a nagylelkű adományozó előtt e helyt is meghajtjuk, annak az óhajnak adunk kifejezést, vajha az a fényes sugár, mely a muzeumunk élete fölött borongó felhőket olyan váratlanul és hirtelen áttörte, új és jobb jövőndő kezdetét jelentené, amikor muzeumunk ügyét nem csak egyes mecénások idealizmusa és az állam segítő keze, hanem a helyi társadalom széles rétegei is felkarolják.

Das Museum des Komitates Vas (Eisenburg) in Szombathely

(Résumé).

Die Grundlagen der Sammlungen wurden vom ehemaligen, durch Wilh. Lipp begründeten „Verein für Altertumskunde“ gelegt. Der Verein hat sich später unter Leitung von Klem. Kárpáti in den heutigen „Kulturverein“ umgewandelt, und hiebei auch seinen Forschungs- und Wirkungskreis erweitert. Das Museum wurde 1908 eröffnet. — Der älteste Teil des Museums ist die *Abteilung für Altertümer*, besonders berühmt durch die Bronzfunde von Velem Szt. Vid. Diese Fundstelle ist eine der ältesten menschlichen Ansiedelungen, bereits in der Steinzeit und seit ca. 2300 v. Chr. ununterbrochen bewohnt; eine der wichtigsten Kulturstätten und Emporien der Bronzezeit, wobei besonders bemerkenswert ist, dass hier das Kupfererz mit Antimonit gemischt wurde. Durch diesen Umstand können die von hier stammenden Funde mit Sicherheit erkannt werden, und so konnte festgestellt werden, dass Velem Szt. Vid zur Bronzezeit ungemein weite kommerzielle Verbindungen hatte. Die Ungestörtheit der Schichten gestattet auch eine sichere Feststellung der Reihenfolge der vorgeschichtlichen Perioden, und schliesslich ist der Standort auch aus dem Grunde besonders wichtig, weil er eine der ersten Stellen war, wo Eisenerze bearbeitet wurden. Eine weitere Berühmtheit dieser Abteilung sind die römischen Funde, zum grössten Teile von Szombathely, der einstigen Römerstadt Savaria stammend. Die Sammlung aus der Zeit der Völkerwanderung erhielt erst jüngst eine bedeutende Bereicherung durch Auffindung eines ausgedehnten Friedhofes bei Asszonyfalva (nächst Szombathely). Eine schöne und instruktive Waffensammlung, reichhaltige numismatische Sammlung und ein wertvolles Lapidarium beschliesst die Abteilung. — Die *Abteilung für Ethnographie* wurde sozusagen ausschliesslich durch Klem. Kárpáti zusammengebracht, und enthält in selten reicher Fülle das vollständige ethnographische Material der magyarischen Bevölkerung des Komitates, während die Ausdehnung der Sammeltätigkeit auf die Bevölkerung anderer Sprache für Kárpáti nicht mehr möglich wurde.

Die *naturwissenschaftliche Abteilung* enthält eine von Stef. Chernel in biologische Gruppen sehr instruktiv zusammengestellte ornitho-

logische Sammlung, ein Komitatsherbarium von Waisbecker und Piers, das petrographische und mineralogische Material des Komitates (ges. Gáyer und Benda), während im übrigen (Herbarium hortense; Dendrolog. Sammlung; Palaeontologie; allgem. petrogr. und mineral. Material etc.) die Abteilung noch im Ausbau begriffen ist. Desgleichen sind auch Ausgrabungen in Baltavár, dem weltberühmten Fundorte tertiärer Säugetiere im Zuge. — Über die *Gemälde-, kunstgewerbliche Sammlung, Bibliothek* und über die während Drucklegung dieses Jahrbuches erfolgte grossartige Spende des Grafen Rudolf v. Széchenyi wird im nächsten Jahrbuche berichtet werden.

OSZK

Országos Széchenyi Könyvtár

TARTALOM. — INHALT.

Gáyer Gyula: Vasvármegye fejlődéstörténeti növényföldrajza és a praenorikumi flórasáv: 1—39 oldal. — Entwicklungsgeschichtliche Pflanzengeographie des Komitates Vas (Eisenburg) und der prä-norische Florengau: Seite 40—43.

Miske Kálmán br.: A Vasvármegyei Múzeum: 45—61 oldal. — Das Museum des Komitates Vas (Eisenburg) in Szombathely: Seite 62—63.

Országos Széchényi Könyvtár

